باغ تاریخی تاج‌آباد نطنز

تورج خسروی جاوید
دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مرمت بناهای تاریخی
دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده

باغ محوطه‌ای است محصور و ساخت انسان با بهره‌گیری از گل و گیاه، درخت، آب و بناهای ویژه که در کل، موجودیتی یکسان می‌یابد. طبق منشور فلورانس، باغ تاریخی یک اثر معماری محسوب می‌شود و تلفیقی است از منظر و معماری که تابع آب‌وهوا و اقلیمِ جایی است که در آن قرار دارد. شهرستان نطنز در مرکز فلات ایران واقع شده و از یک جهت منحصربه‌فرد است؛ از یک طرف در منطقه‌ای خشک و کویری قرار دارد و از طرف دیگر در دامنه رشته‌کوه‌های کرکس؛ که به‌دلیل داشتن آب‌وهوای مساعد و لطیف و وجود وحوش و پرندگان و آب فراوان و نیز موقعیت جغرافیایی مناسبش، از دیرباز تا کنون مورد توجه پادشاهـان و فرمانروایـان بوده‌است. به‌ویژه در دوره صفوی، شاهان این سلسله توجه خاصی به این خطه داشتند و این منطقه حکم شکارگاه و منزلگاه تابستانی ایشان را داشته‌است. در متون تاریخی و سفرنـامه‌ها، بارها از بـاغ تاج‌آباد نطنز یاد شده و می‌توان تاریخ دقیق احداث آن را از روی این متون، تعیین کرد. این باغ در دسته باغ‌های ایرانی و از گونه باغِ کوشک-تخت است؛ از معدود باغ‌های ایرانی موجود در حوزه جغرافیایی ایران که درگونه‌بندی باغ‌های تخت جای دارد. این گونه باغ‌ها دلالت بر شکل طبیعی زمین و در نتیجه سیستم آبیاری متفاوتی دارند که تابع بستر زمین باغ است. هدف این پژوهش، شناخت و درک یکی از باغ‌های منحصربه‌فرد عهد صفوی از منظر معماری، تزئینات و موقعیت مکانی است که متأسفانه بر اثر بی‌مهری و عدم رسیدگی، متروک شده‌است. روش پژوهش به دو صورت کتابخانه‌ای یعنی مراجعه به کتاب‌ها، عکس‌ها و نقشه‌ها؛ و میدانی است با مراجعه به خود اثر، تهیه و ارائه جزئیاتش از جمله نقشه‌ها و کروکی؛ و برداشت و مصاحبه با افراد بومی. این باغ در سال ۱۳۹۵ و بـا تهیه پرونده و گزارش ثبتی آن تـوسط نگارنده کتاب، به شماره ۳۱۵۲۹ در فهرست آثـار ملی قـرار گرفته‌است.

واژه‌های کلیدی:

نطنز، باغ ایرانی، باغ تاریخی تاج‌آباد، صفوی، مرمت و حفاظت.

مقدمه

دوره صفوی و عصر شاه عباس فصلی نوین در خلق و پیدایش باغ‌های ایرانی در گوشه و کنار قلمرو صفوی و نیز در حوزه فرهنگی ایران است؛ به‌ویژه مراکز قدرت دودمان صفوی شاهد طرح‌اندازی باغ‌های شاهی بیشتری بودند؛ شهرهایی مانند تبریز، خوی، اشرف البلاد (بهشهر)، قزوین و اصفهان. الگوی باغ‌های خلق‌شده تابع اقلیم و موقعیت باغ بود ولی در مجموع، باغ‌های این دوره دارای مشابهت‌های زیادی با یکدیگرند و الگوی خاصی را دنبال می‌کنند. بعضی از این باغ‌ها در مراکز شهری ایجاد شدند، نظیر باغ‌های چهل‌ستون و هشت بهشت اصفهان؛ و برخی دیگر در کنار راههای اصلی پدید آمدند نظیر باغ تاج‌آباد نطنز. باغ تاج‌آباد نطنز که در اطراف نطنز و در مسیر کاشان - اصفهان قرار دارد، بی‌شک در زمره آثار ماندگار این عصر است که در گذشته، به‌دلیل خوشیِ آب‌وهوا و موقعیت خاص و کوهستانی این منطقه، خنکیِ آب، سرسبزی و سایه درختان بی‌شمارش به‌سان واحه‌ای در دل کویر، مد نظر پادشاهان صفوی و شاهان دوره‌های بعد قرار گرفته‌است. موقعیت باغ تاج‌آباد در محیط اطرافش ناشی از دقت و حسن انتخاب خالق باغ بوده‌است. باغ در دشتی باز قرار گرفته و کوهستان به‌سان حصاری طبیعی باغ را احاطه کرده؛ و از تعامل منظر، معماری (باغ) و انسان، یک منظر فرهنگی ناب حاصل شده‌است. آثار موجود در باغ تاج‌آباد هر کدام چه از نظر معماری و چه از نظر زیباشناسی منحصربه‌فرد و همردیف دیگر آثار ممتاز عصر صفوی هستند و تزئینات و معماری اجزای آن گواهی براین مدعاست. متأسفانه این باغ شاهد آسیب‌ها و تغییرات زیادی بوده‌است. از جمله این تغییرات می‌توان به الحاقاتی به اجزای اصلی باغ و تغییر طرح کاشت گیاهان و آبیاری آن اشاره نمود. همچنین کوشک هشتی در گذشته دارای دو اشکوب بوده که در دوره قاجار، اشکوب دوم آن تخریب و به جای آن سه اتاق کوچک به عنوان مهتابی ایجاد شده که اخیرا نیز مرمت شده‌است. نیز در دوره قاجار، در نمای غربی کوشک هشتی، یک اتاق الحاق شده که نمای بنا را نامتقارن کرده‌است. کوشک گلاب‌گیری تا سال ۱۳۸۱ یک اتاقک الحاقی گلین داشته که در دوره پهلوی اول به بنا افزوده شده‌بود و در تعمیرات اخیر، حذف شده‌است. موارد دیگر عبارتند از حفر استخر بعد از خشک شدن قنات جهت آبیاری باغ به منظور استفاده از سیستم مدرن آبیاری؛ و کاشت درختان جدید انار و به طی ۱۰ سال گذشته، که در حال حاضر همه خشک شده‌اند.

۱) موقعیت جغرافیایی نطنز

نطنز از شهرهای تاریخی و مرکزی ایران است که در استان اصفهان و در دامنه رشته کوه کرکس قرار گرفته است. شهرستان نطنز مانند نگینی سبز در سواحل کویر مرکزی با وسعتی افزون بر ۳۳۹۷ کیلومتر مربع؛ در موقعیت جغرافیایی ۵۱ درجه و ۵۴ دقیقه و ۳۰ ثانیه طول جغرافیایی و ۳۳ درجه و ۳۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه عرض جغرافیایی؛ از شمال با شهرستان‌های آران و بیدگل و کاشان، از جنوب با شهر اصفهان، از مشرق با شهرستان اردستان و از غرب با شهرستان‌های برخوار، شاهین‌شهر و میمه هم‌مرز است و در ارتفاع ۱۶۰۰ متر از سطح دریا، در مجاورت کویر مرکزی ایران و در دامنه کرکس کوه از توابع استان اصفهان، در ۱۲۰کیلومتری شهر اصفهان و ۶۸کیلومتری شهر کاشان قرار دارد.

۲) موقعیت باغ تاج‌آباد

باغ تاج‌آباد در شهرستان نطنز، در بخش مرکزی و در دهستان کرکس در ۱۰کیلومتری شهر نطنز، در روستای تاج‌آباد در کنار آزادراه جدید اصفهان - کاشان و در حدود ۱کیلومتری از آزادراه، در زمینی مستطیل‌شکل به ابعاد ۵۸۸×۶۹۱ متر و در محیطی باز واقع و به‌وسیله دیواری خشتی محصور شده؛ و کمی آن‌طرف‌تر، کوهستان به‌سان حصاری طبیعی، آن را در بر گرفته‌است. موقعیت جغرافیایی باغ؛ ۵۱ درجه و ۵۴ دقیقه و ۳۰ ثانیه طول شرقی از گرینویچ و ۳۳ درجه و ۳۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه عرض شمالی از خط استواست (تصویر ۱و۲؛ نقشه ۱و۲).

تصویر ۱) موقعیت روستا و باغ در شهرستان نطنز (مأخذ: میراث فرهنگی نطنز)

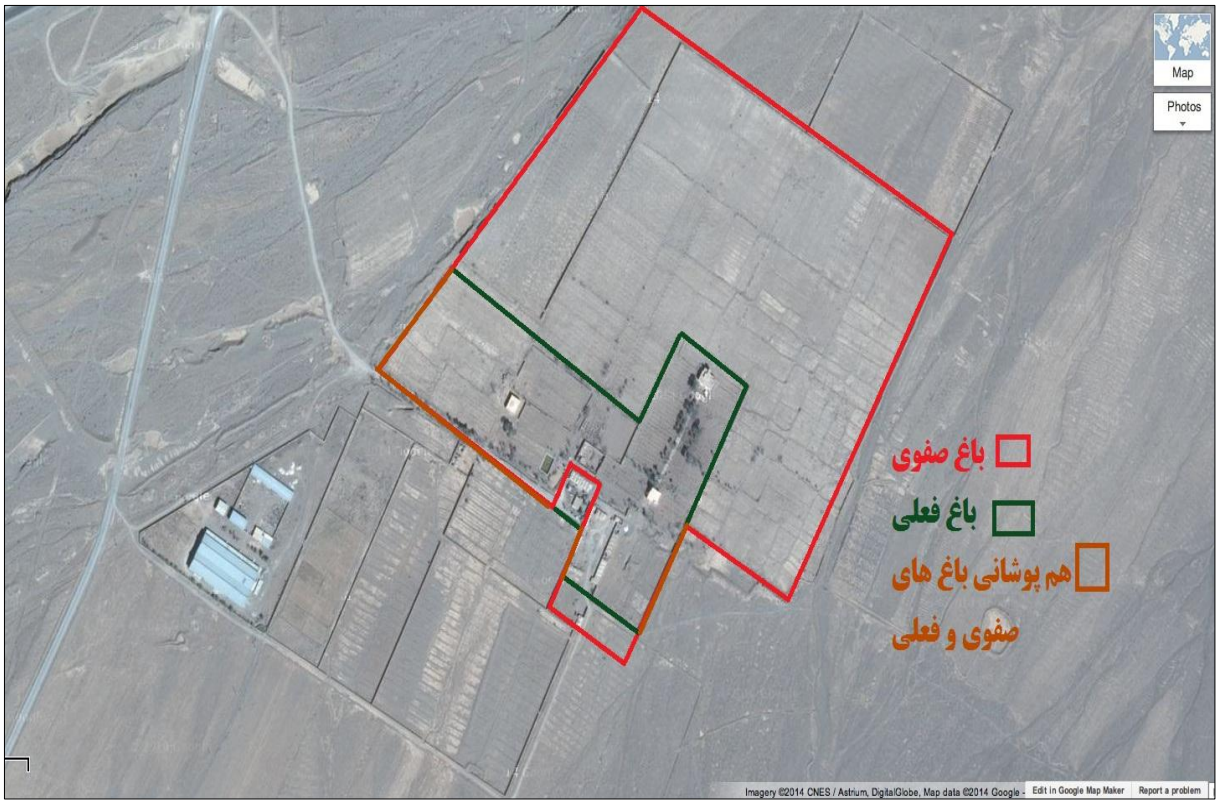

تصویر ۲) محدوده باغ نیمه آباد امروز و باغ دوره صفوی (مأخذ: نگارنده)

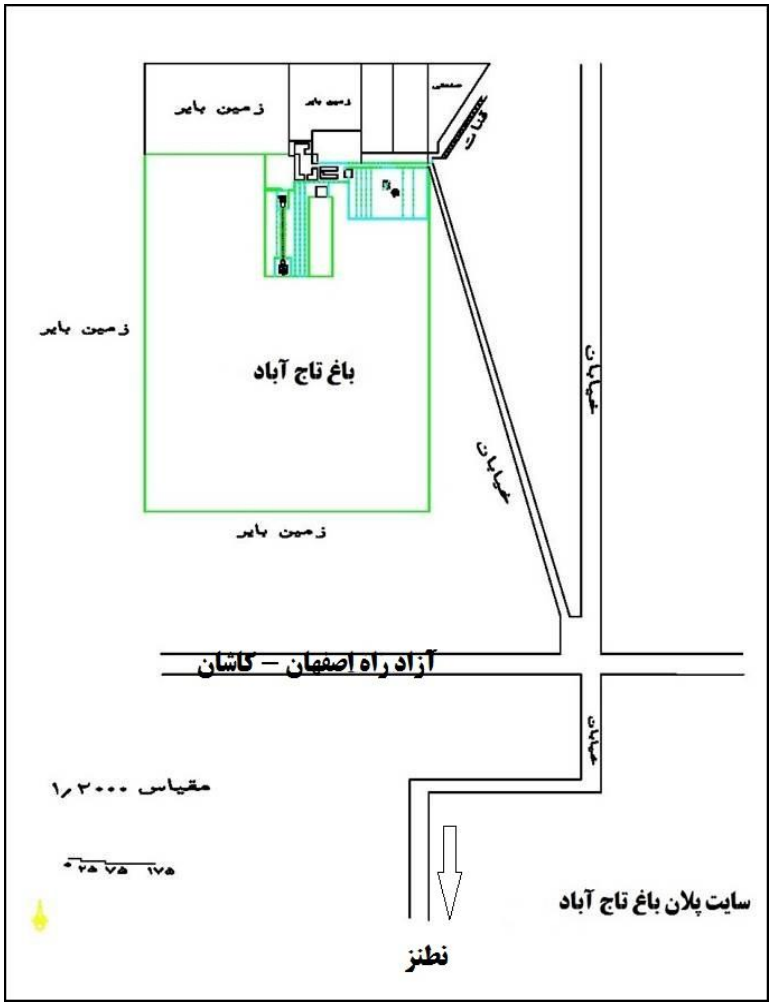

نقشه ۱) سایت پلان باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

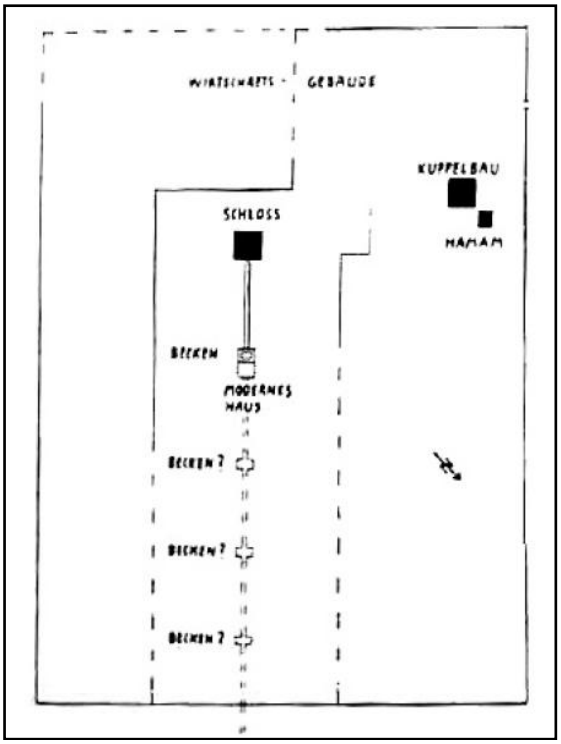

نقشه ۲) سایت پلان باغ تاج‌آباد (مأخذ: وُلفرام کلایس)

۳) وضع موجود باغ

بـاغ تاج‌آبادِ فعلی متروک و فاقد کاربری است. حصار گِلینِ چندلایه بـاغ هم اکنون نیز وجود دارد، هرچند که در بعضی قسمت‌ها فرو ریخته است ولی حصارِ اصلیِ بـاغِ دوره صفوی همچنان پابرجاست. بستر تختِ بـاغ، هنوز شکل خود را حفظ کرده؛ هرچند با گذشت زمان و به علت عوامل جوی، کمی ناخوانا و در بعضی قسمت‌ها، مسطح شده؛ ولی قابل شناسایی و پیگیری است. اجزای معماری باغ؛ کوشک‌های هشتی و گلاب‌گیری، حمام، بنای پهلوی اول، قلعه و خانه‌ها نیز متروک شده و تزئینات منحصربه‌فرد کوشک هشتی در وضعیت نامناسبی هستند و نیاز به رسیدگی دارند. سازه حمام آسیب بیشتری بر خود دیده‌است. اجزای معماری باغ -علی‌رغم عدم رسیدگی- شاکله اصلی خود را حفظ کرده و طرحشان همچنان خواناست و مخدوش نشده‌است. مظهر قنات باغ بیرون آن قرار دارد و مسیرش از سرچشمه تا خود باغ -علی‌رغم خشک شدن قنات- همچنان وجود دارد. با خشک شدن قنات باغ در سال ۱۳۸۲، روستا خالی از جمعیت شده و تمام مزارع اطراف باغ به علت نبود آب از بین رفته‌اند. گیاهان و درختان باغ نیز به همین دلیل خشک شده‌اند. کرت‌های باغ نیز تا حد زیادی از بین رفته، اما قابل شناسایی هستند .در سالیان اخیر، مالک باغ استخری ایجاد کرده تا آب را در آن ذخیره و به روش قطره‌ای، باغ را آبیاری کند. هم‌اکنون استخر نیز خشک و فاقد آب است. آبراه سنگی باغ همچنان وجود دارد، ولی سینه‌کبکی‌های آن از آبراه جدا و در قسمتی از باغ، به حال خود رها شده‌اند (تصویر ۳).

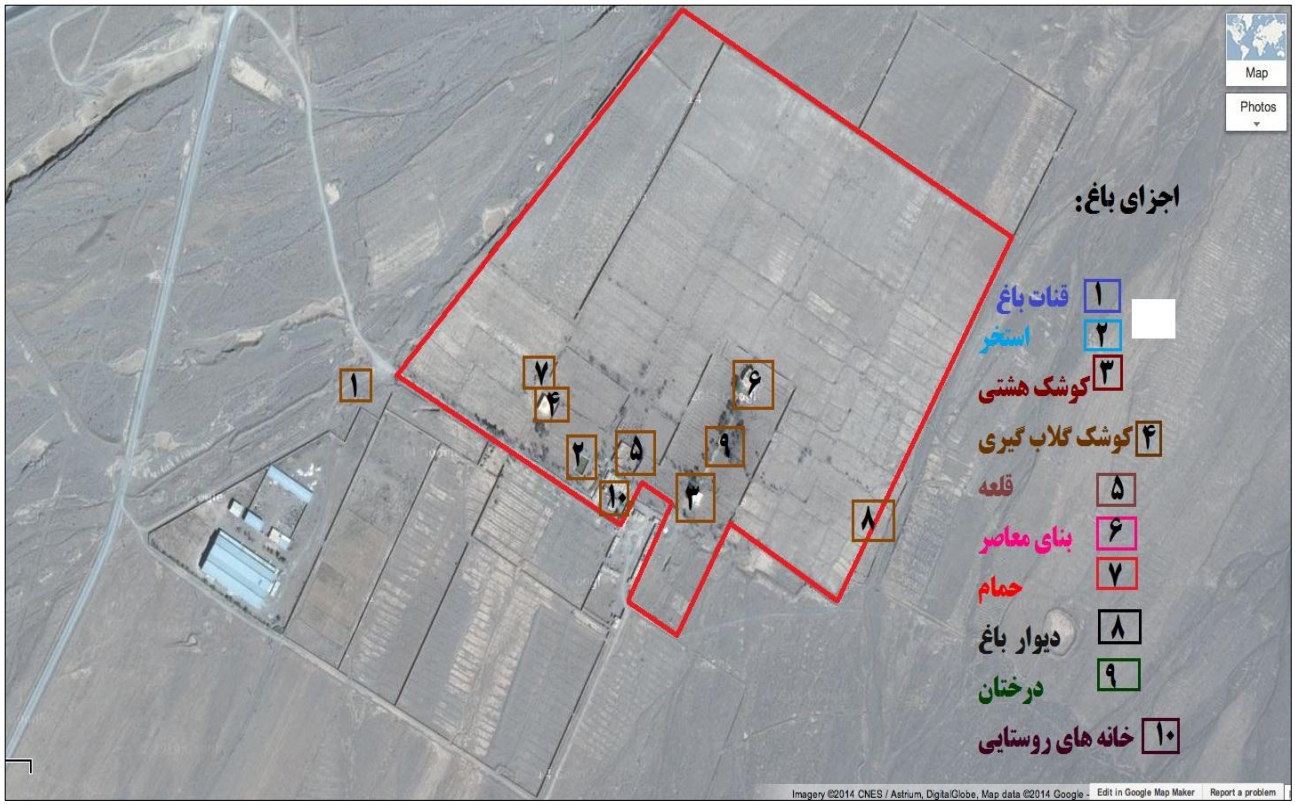

تصویر ۳) وضع موجود باغ (مأخذ: نگارنده)

۴) دسترسی به باغ

دسترسی به روستای تاج‌آباد از طریق جاده قدیم نطنز - اصفهان و دسترسی به باغ از طریق یک بریدگی از این جاده ممکن است. طول این بریدگی در حدود ۱ کیلومتر است. یک خیابان خاکی به این جاده وصل می‌شود و یک خیابان پوشیده از درختان نیمه خشک چنار دسترسی به باغ تاج‌آباد را میسر می‌سازد؛ ولی دسترسیِ نخستین به باغ، کوشکِ هشتی (سر در) آن بوده‌است (تصویر ۴).

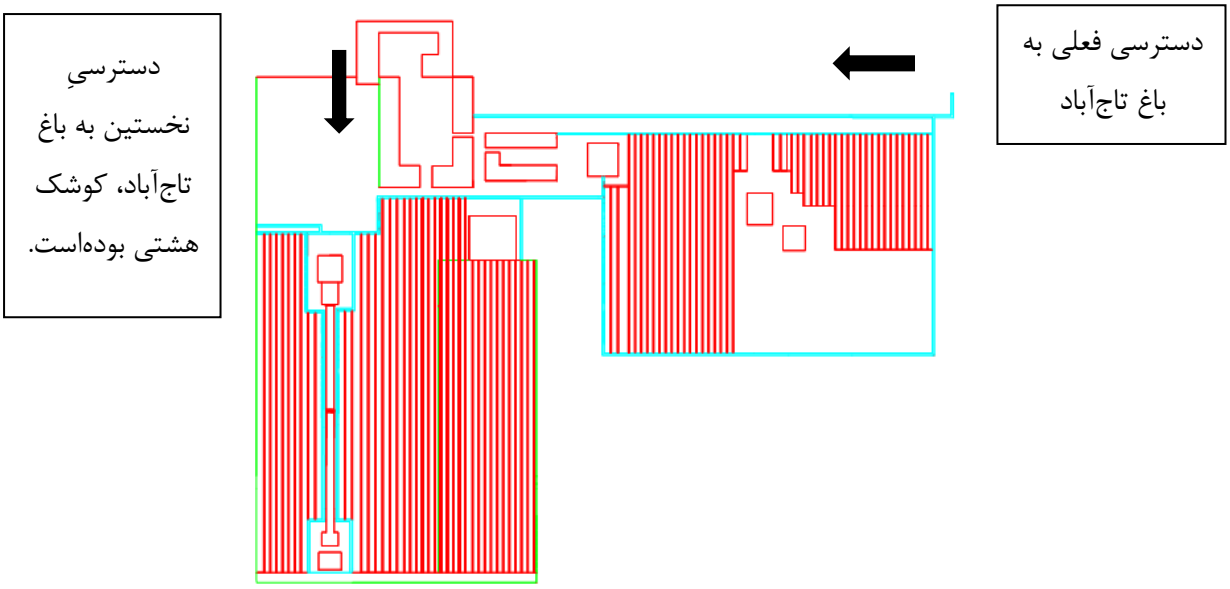

نقشه ۳) دسترسی به باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۴) دسترسی‌های اصلی و فرعی (درون محوطه) فعلی باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

۵) وجه تسمیه و بانی احداث باغ

بر اساس کتاب *سراب* زندگی نوشته جهانگیر خان ریاحی، شاه عباس صفوی این مجموعه را برای خواهر خود، **تاج خانم (تاج خاتون)** بنا کرد. به همین دلیل، این باغ و روستایی که در آن قرار گرفته، تاج‌آباد نامیده می‌شود.

۶) مالکیت باغ

این باغ همانند بسیاری از اموال شاه عباس اول وقف عام بوده؛ چنانچه درتاریخ منظوم صفویه، ضمن بر شمردن رقباتی که به سال ۱۰۱۵ق توسط شاه عباس وقف شده از تاج‌آباد نیز به شرح ذیل یاد شده‌است:

«وقف نمودن واقف مواقف دوجهانی و رموز گیتی‌ستانی، املاک و مستغلات خود را بر حضرات عالیات چهارده معصوم صلوات الله و سلامه علیهم.» (اعظم واقفی)

به‌سالی که واقف ز وقت ثواب — توان شد که چند است آن را ثواب
به توفیق چون خاست گیتی‌ستان — دو گیتیش باشد به کام چنان
که آن واقف موقف خیر عام — شود در دو عالم به نیکیش نام
سرا کرد از آن وقف شاهان دین — که موقَف نماید بهشت برین
شد از تاج‌آباد کردن سبیل — قیامت به تاج کرامت جلیل

هرچند از سرگذشت این باغ پس از دودمان صفوی، آگاهی چندانی دردست نیست؛ ولی مسلما با انتقال پایتخت به شیراز و سپس تهران، این باغ مورد بی‌مهری زمامداران بعدی قرارگرفت و در نتیجه، رونق اولیه خود را از دست داد و تا حدودی به دست فراموشی سپرده شد. اما در اواخر سلسله قاجاریه (گویا در زمان ناصرالدین شاه) میرزا محسن معاون دیوان که در دستگاه حسام‌السلطنه در مسند قدرت بوده، باغ تاج‌آباد را که جزو املاک خالصه بود، تملک می‌کند و سپس پسرش، علی خیبر (مشهور به خیبرالسلطنه) این باغ را به میرزا نصرالله خان ریاحی می‌فروشد. به‌گفته بعضی از کهنسالان نطنز، ظل‌السلطان، فرزند ناصرالدین شاه قاجار و حاکم اصفهان، باغ تاج‌آباد را به میرزا نصرالله خان فروخته‌است.

در حال حاضر، باغ در تملک شخص حقیقی به نام آقای مؤمنی است که آن را در یک مزایده از بنیاد مستضعفان خریداری کرده‌است. امروزه عده کمی در روستا زندگی می‌کنند. ایشان ادعای مالکیت دو سهم از شش سهم باغ و روستا را دارند. در مصاحبه‌ای که توسط نگارنده با اهالی روستا صورت گرفت، آنها ذکر کردند که مالک باغ در دوره قاجار به صورت شفاهی عنوان کرده مالکیت دو سهم روستا و باغ متعلق به روستاییان است و آن دو سهم را به آنان بخشیده‌است؛ ولی چون سندی در این زمینه وجود ندارد، ادعای روستاییان بی‌اساس تلقی می‌شود.

۷) باغ‌های دیگر نطنز

با مقایسه سازه، معماری، جزئیات و تکنیک‌های ساخت کوشک‌های باغ تاج‌آباد با کوشک باغ عباس‌آباد نطنز و کوشک باغ فین کاشان؛ می‌توان به این نتیجه رسید که هر سه اثر در اوایل دوره صفویه و به دستور شاه عباس احداث شده‌اند. در ذیل به مقایسه کوشک‌های باغ تاج‌آباد و عباس‌آباد نطنز (تصویر ۵) پرداخته شده تا خصوصیات مشابه هر دو بیشتر نمایان شود.

▪ در مقایسه دو بنا، اولین مورد قابل تامل مصالح به کار رفته در ابنیه موجود در دو باغ است. مصالح اصلی به‌کاررفته، آجر است و ملات مورد استفاده در آن، گچ و خاک و ساروج. حصار هر دو باغ گِلین و ساخت آن به یک طریق و به یک شکل است؛ بدین‌سان که قاعده دیوار در سطح مقطع آن عریض‌تر از قسمت بالای دیوار است.

▪ کوشک‌های هر دو باغ دارای قوس پنج و هفت است، گو اینکه در تعمیرات اخیر، بعضی از قوس‌ها شکل اولیه و اصلی خود را از دست داده‌اند.

تصویر ۵) کوشک باغ عباس‌آباد نطنز (مأخذ: نگارنده)

▪ تزیینات کوشک هشتی باغ تاج‌آباد گل و بوته با طرح‌های ختایی است که قسمتی از این تزئینات همچنان وجود دارد. تزیینات کوشک باغ عباس‌آباد در گذشته با طرح گل و بوته بوده و با گذشت زمان، از بین رفته‌است. پس هر دو کوشک دارای تزیینات تقریبا مشابهی بوده‌اند.

▪ دسته‌بندی کوشک‌های چهارصُفّه: کوشک‌های هشتی و گلاب‌گیریِ باغ تاج‌آباد و کوشک باغ عباس‌آباد که قدمت آنها به دوره صفوی بازمی‌گردد، معماری برون‌گرا دارند. پلان‌های کوشک هشتی و گلاب‌گیری باغ تاج‌آباد متقارن هستند؛ همچون صلیبی که در چهار گوشه آن، چهار اتاق به‌صورت قرینه وجود دارد. پلان این دو کوشک، متعادل است. در باغ عباس‌آباد نیز پلان کوشک متقارن است؛ در مرکز ایوان و سرسرای اصلی است و در هر دو جناح سرسرا دو اتاق طویل به صورت قرینه قرار گرفته‌است. این شکل پلان (به‌صورت متقارن) در دوره صفویه معمول بوده‌است. در مرکز کوشک، یک هشتی و در چهارگوشِ هشتی اتاق‌هایی به قرینه وجود دارد و پلان به سه بخش و به‌صورت نُه قسمت مربع‌شکل تقسیم می‌شود (نقشه ۴ تا ۶).

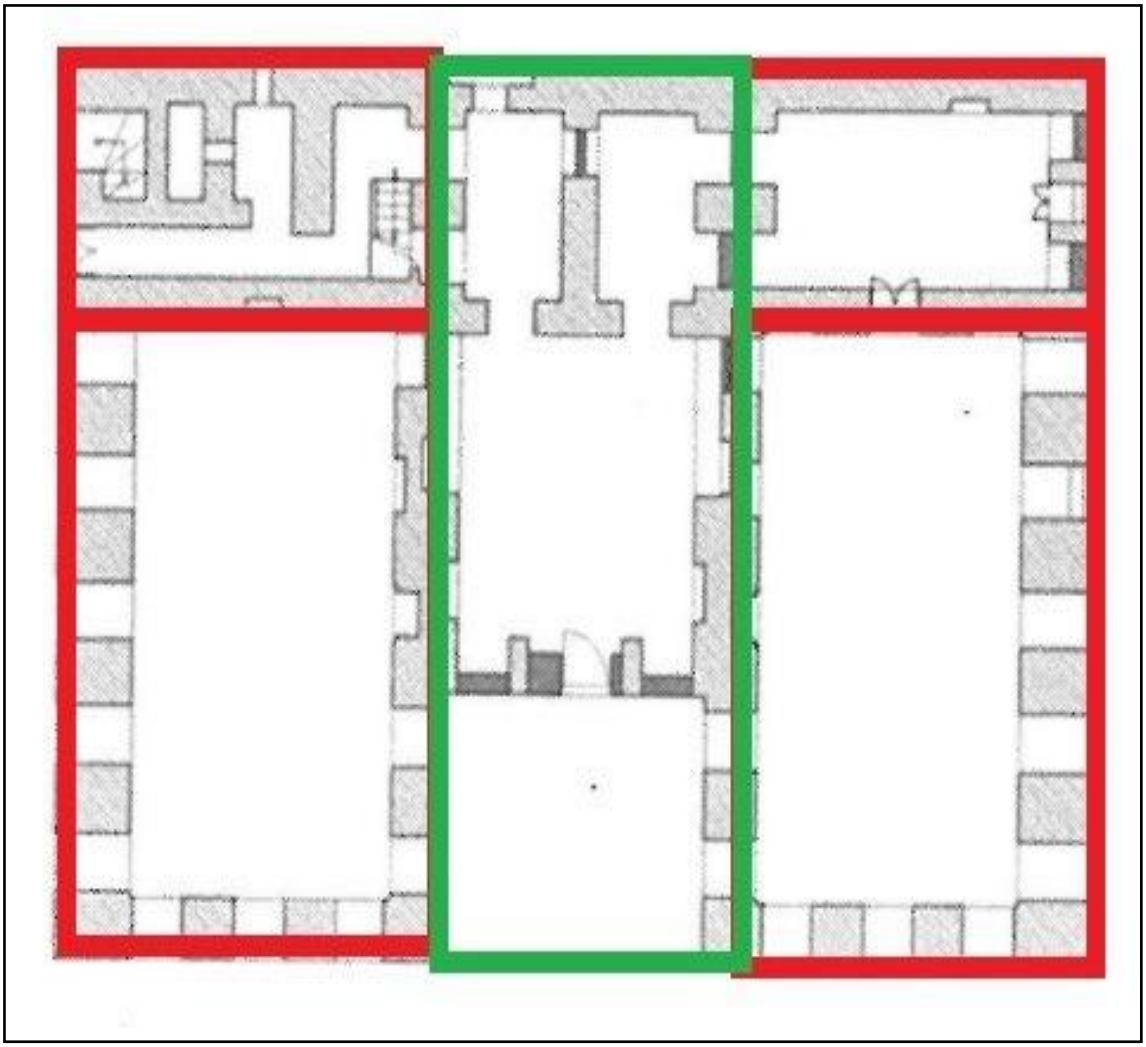

نقشه ۴) پلان کوشک عباس آباد و نمایش سه بخشی کوشک (مأخذ: نگارنده)

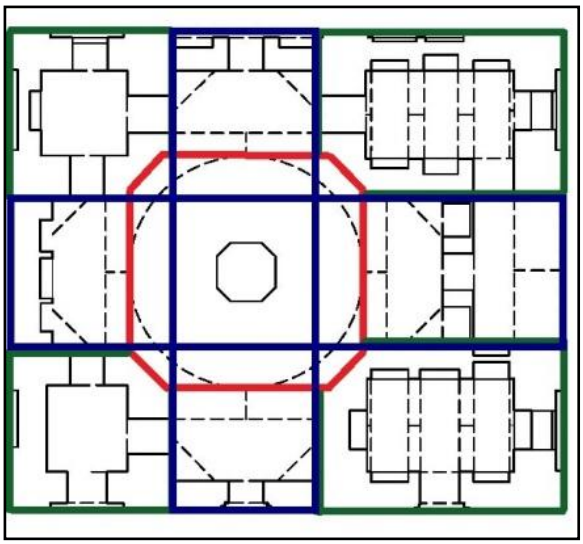

نقشه ۵) محورهای کوشک هشتی (مأخذ: نگارنده)

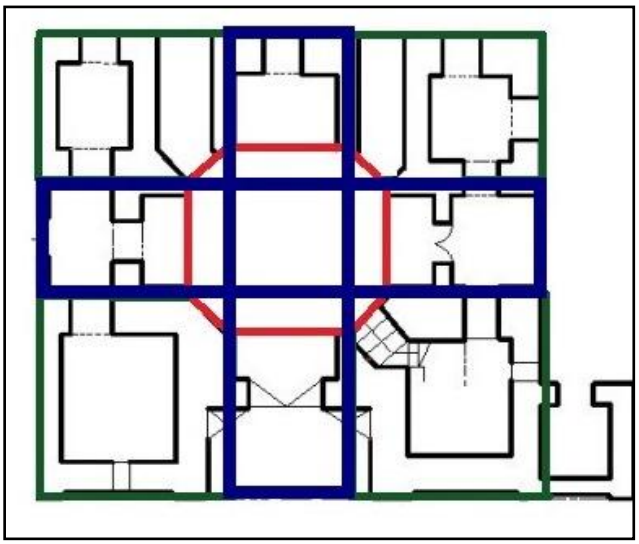

نقشه ۶) محورهای کوشک گلاب‌گیری (مأخذ: نگارنده)

۸) بررسی پیشینه باغ تاج‌آباد در متون تاریخی

از آنجا که باغ و اجزای آن دارای کتیبه و سنگ نوشته نیستند، نمی‌توان تاریخ دقیق باغ را تعیین کرد؛ ولی در سه کتاب از میان اسناد مکتوب تاریخی، به باغ تاج‌آباد اشاره شده‌است. کتاب اول که در سال ۱۰۱۶ق به قلم ملاجلال یزدی نگاشته شده، *روزنامه* یا *تاریخ عباسی* نام دارد که به دفعات به این باغ اشاره دارد و تاریخ ساخت آن را سال ۱۰۱۰ق می‌داند. کتاب دوم که در سال ۱۰۱۸ق به خامه اسکندربیگ منشی نگاشته شده، *تاریخ عالم‌آرای عباسی* نام دارد که در فصل مستحدثات شاه عباس، به باغ و ابنیه آن اشاره و تاریخ احداث باغ را نیز سال ۱۰۱۰ق ذکر می‌کند. کتاب سوم، *خلد برین، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم* نوشته محمدیوسف واله قزوینی اصفهانی در ۱۰۳۵ق است. بررسی روند شکل‌گیری باغ در این اسناد بر اساس توالی زمان زندگی نویسندگان آن‌هاست تا این بررسی دقیق‌تر و صحیح‌تر باشد؛ نخست کتاب ملاجلال یزدی، سپس کتاب اسکندربیگ ترکمان و در نهایت کتاب *خلد برین* تألیف واله قزوینی اصفهانی.

کتاب *تاریخ عباسی* تألیف ملاجلال یزدی، منجم مخصوص شاه عباس اول، وقایع روزانه زمان را به نگارش درآورده و بدین لحاظ، این کتاب به *روزنامه ملاجلال* نیز شهرت یافته‌است. ملاجلال منجم یزدی ضمن بیان رویدادهای سال ۱۰۱۶ق، هنگامی‌که شاه عباس از کاشان روانه اصفهان می‌شود، چنین آورده‌است:

> «و صاحبش روانه جانب اصفهان شدند و چون به تاج‌آباد که از مبدعات نواب کلب آستان علی و در او عمارات عالی است و مشتمل بر انهار و آبشارها و درختان سربه‌فلک‌رسیده و حوض بس عالی نفیس، رسیدند و با زنان مطربهٔ خوب‌صورت با تحف و هدایا و اسباب طرب چند روز بود که انتظار مقدم اشرف می‌کشیدند، نشستند و به ساز و صحبت مشغول شدند...» (منجم یزدی، ص ۱۳۰)

نویسنده مذکور در جایی دیگر نیز از تاج‌آباد بدین شرح یاد کرده‌است:

> «و در اواسط رمضان، سیر و شکار مازندران میل فرمودند و رفقا را نام‌نویس کردند وشب پنج‌شنبه بیست‌ویکم متوجه شدند و چون به تاج‌آباد رسیدند، انیس الخاقانی برخورداربیگ با سه عدد توپ بزرگ و پنج عدد توپ که از قارص آورده بودند، رسید و به شرف پای‌بوس، مشرف شد و روانه اصفهان شد.» (همان، ص۲۱۰)

او همچنین در ضمن بیان رویدادهای ۱۰۱۸ق، چنین نوشته‌است:

> «و چون نزول به تاج‌آباد نطنز فرمودند، شاطر ذوالفقار خان رسید و خبر نفاق میان جماعت فق و قینان و مجادله و مناقشه میان شاهین‌کرای و خان تاتار آورد.» (همان، ص ۲۲۰)

> «و در تاج‌آباد نطنز، چشم رئیس شکرالله طرقی را کور کردند به‌سبب زیادتی و ظلمی که به رعیت کرده‌بود و توقف سه‌روزه به جهت سیر و شکار و به دیدن کان سنگ مرمر جدید که از محدثات زمان نواب کلب آستان علی است، رفتند و نسق استادان و کارکنان آن کان نمودند و در صحرا گفتند چاهی است که صدای آب از آن می‌آید. نواب کلب آستان علی بر سر آن چاه رفتند، خود در تفحص احوال آب و چاه شدند. آقا کمال که به کاردانی اعجوبه زمان بود، سر کار کردند که این چاه را مدور به قطر ده ذرع پایین برند که اصلا خاک به چاه نریزد تا آب رسند و حقیقت شیرینی و کمیت معلوم نموده اعلام کنند تا به هر چه صلاح باشد، عمل شود.» (همان، ص ۲۲۱)

منبع دومی که در آن به دفعات به باغ تاج‌آباد اشاره شده، کتاب *تاریخ عالم‌آرای عباسی* است. در دوره‌های بعد از شاه عباس اول هم باغ و کاخ تاج‌آباد مورد توجه و محل توقف جانشینان بوده؛ و در کتاب *عالم‌آرای عباسی* تألیف اسکندر منشی ترکمان، مورخ شاه عباس، از زمانی که شاه صفی به جهت جلوگیری از هجوم عثمانیها به سوی آنان لشکرکشی نمود، چنین درج شده‌است:

> «به‌تاریخ روز سه‌شنبه ۲۳ محرم‌الحرام، از دارالسلطنه اصفهان بیرون آمدند و از راه تاج‌آباد نطنز روانه شدند.»

در تاریخ زندگانی شاه عباس دوم، آورده‌است که:

«بعد از حرکت از اصفهان... روز پنجم، باغ مبارکه تاج‌آباد مضرب سرادقات جاه و جلال گردیده در آن مکان خلدنشان که از حیث احراز هوا و بی‌اندازگی لطف و سرشاری صفا از بساتین روی زمین امتیاز دارد تا پنج روز اقامت نموده، به سیر آن دلگشای و تماشای آن روضه ارم‌فضا، نشاط‌اندوز و فرح‌افزا بودند.» (ترکمان منشی، ص۹۰)

بیت‌های زیر حاکی از آبادانی و رونق باغ مذکور در عصر شاه عباس دوم، نیزدر کتاب *تاریخ عالم‌آرای عباسی* ذکر شده‌است:

چه گویم از آن باغِ پر آب و تاب؟ — که بتوان گرفت از هوایش گلاب
در آن باغ کز وی خزان پا کشید — توان نغمهٔ بلبل از گل شنید
در او شادمانی ندارد حساب — که گل می‌کند کارِ جام شراب
کنم نسبتش گر به جنت، خطاست — تفاوت ببین از کجا تا کجاست
برِ خوبیَش، هست فردوس زشت — که چون شاه، سروی ندارد بهشت

باز درهمان مأخذ، در ضمن حوادث سال ۱۰۷۰ق، چنین آمده‌است:

«در بهشت‌بنیاد تاج‌آباد، چند روز به جهت سیر و شکار و تفرج آن گلزار توقف فرموده متوجه دارالمؤمنین کاشان گشتند...» (همان، ص ۱۰۰)

اسکندر منشی در شرح رویدادهای سال بیست‌ودومِ جلوس شاه عباس به رویدادی که به هنگام سفر اعتمادالدوله به اصفهان در میانه راه، در باغ تاج‌آباد رخ داده، اشاره کرده، می‌نویسد:

«القصه از ابتدا تا انتها دقیقه از دقایق، میهمان‌نوازی و بذل احسان فروگذاشت نشد. یک روز در باغ تاج‌آباد نطنز، مجلسی عالی ترتیب داده صحبت بزرگانه انعقاد یافت. همانا وقت سواری بعضی جلالیان که از پاشا آزردگی داشتند، با ملازمان او بدمستی آغاز نهاده یکدیگر را زخم زدند و در منزل، پاشا اطلاع یافته او نیز بدمستانه در مقام انتقام برآمد و همچنانچه شیوه نامحمود و رسم معهود آن طایفه است، از هر طرف جمعی به حمایت برخاسته، رفته‌رفته در یک لحظه کل آن طایفه دو گروه گشته مکمل و مسلح شمشیرها آخته به یکدیگر آمیختند و نزدیک به آن شد که فتنه عظیم حادث گشته از طرفین خونها ریخته شد. جناب دستوری اطلاع یافته فی‌الفور متهورانه با هفت هشت نفری از ملازمان که حاضر بودند، سوار شده آن دو گروه... درآمده... فتنه را تسکین دادند.» (همان، ص۱۲۷۵)

محمدیوسف واله قزوینی اصفهانی، مورخ شاه عباس، در کتاب *خلد برین* در شرح وقایع سال ۱۰۵۹ق، می‌نویسد:

«و روز چهارم، خاقانِ والاشکوهِ انجم‌گروه پای دولت در رکاب سعادت درآورده مرحله‌پیمای بودند تا افسر شکفتگی و خرمی به نزول همایون بر سر باغ بهشت بنیاد تاج‌آباد نهادند و این باغ بهشت‌آسای خرم و این رشک‌فرمای گلستان ارم تا پنج هنگام، مُقامِ آرامِ شهریار ایام و خاقان سپهر احتشام بود.» (واله قزوینی، ص۴۴۹)

همو در ذکر وقایع سال ۱۰۶۹ق که دوران پادشاهی شاه عباس دوم است، نوشته:

«... از مقر سلطنت پایدار... به صوب مازندرانِ خلدبنیان روان گشتند... از راه دارالمؤمنین کاشان و قم و طهران روان و شکارکنان مرحله‌پیمای شوند... و چون باغِ ارم‌نهاد تاج‌آباد محل ورود موکب مسعود گردید، چند روز گلچین آن گلستان بوده از آنجا بار اقامت در چشمه فین دارالمؤمنین کاشان گشودند.» (همان، ص۴۴۹)

باز همو در ذکر وقایع سال ۱۰۷۱ق، نوشته:

«نیز هنگامی‌که شاه عباس دوم در مازندران به‌سر می‌برده، به‌دلیل گرمی هوا قصد بازگشت به اصفهان را می‌نماید. در راه بازگشت، او به باغ تاج‌آباد رفته و در آنجا توقف می‌نماید.» (همان، ص ۶۴۵)

به گفته کهنسالان، آثار باقی‌مانده کاخ تاج‌آباد در زمان میرزا نصرالله خان ریاحی عبارت بوده از سردر هشتی کنونی و اتاق‌های روی آن؛ دریاچه‌ای جالب توجه که راه‌آبِ باقی‌ماندهٔ کنونی به آن ختم می‌شده؛ ساختمان مشخصی از عصر صفویه در شمال دریاچه (به جای این ساختمان در زمان حبیب‌الله ریاحی ملقب به معین‌السلطنه فرزند ارشد میرزا نصرالله خان که پس از فوت پدر مالک تاج‌آباد شده‌بود، بنای جدید احداث شد)؛ و سنگ‌فرش خیابان‌های حیاط که همگی از سنگ مرمر بوده و از بیم احتمال ضبط این مجموعه توسط دولت، به‌وسیله مالک جدید تخریب و آثار تاریخی آن محو می‌شود.

حبیب‌الله ریاحی معین‌السلطنه به‌علت سکونت در تهران، مباشر خود حسن مختاری را مسؤول اداره تاج‌آباد نمود. مباشر نامبرده به دستور مالک، سه اتاقی را که روی هشتی قرار داشته و دارای سبک و تزیینی به مراتب ظریف‌تر از هشتی بوده، خراب و به جای آن سه اتاق کوچکتر جهت سکونت بنا می‌کند؛ به منظور احیای هر چه بیشتر کشاورزی به دستور مالک به کندوکاو محوطه پرداخته، بقایای ساختمان‌هایی را که در دل خاک نهفته بوده، زیر و رو و با تسطیح زمینهای محوطه، آنجا را آماده کشاورزی می‌نماید. شنیده شده که سنگ‌های مرمر دریاچه، حوض‌ها، خیابان‌ها و ساختمان‌های زیر و رو شده را در گودالی دفن کرده‌اند. مالک مزبور ساختمانی نوساز به سبک مدرن در انتهای حیاط، برای سکونت موقت خود بنا نهاد. پس از درگذشت معین‌السلطنه، تاج‌آباد به ملکیت همسر و فرزند ارشدش در آمد که به‌علت کهولت سن همسر و نیز چون فرزند ارشد او نیز در خارج از کشور به‌سر می‌برد، دوباره تاج‌آباد طراوت و سرسبزی پیشین را از دست داد؛ آثار به‌جامانده نیز که مرمتی به خود ندید، تقریبا رو به ویرانی نهاده‌است.

با توجه به مطالب گفته شده، معلوم می‌شود که کاخ‌های تاج‌آباد را شاه عباس اول ایجاد کرده و باغ‌های سرسبز و خرم این کاخ را درختان سربه‌فلک‌کشیده‌ای چون سرو و کاج و چنار -همان‌گونه که در سایر آثار باقی‌مانده از نامبرده مشاهده می‌شود- احاطه کرده‌بوده‌است. افزون بر این، وجود عمارت گلاب‌گیری خود دال بر وجود گلستان‌های زیادی در این ناحیه بوده، آنچنان که ایجاب می‌کرده برای گرفتن گلاب از آن‌ها، ساختمانی چنین مفصل بنا نهند. همچنین این عمارت به منزله کاخ ییلاقی سلاطین صفوی بوده و چون در سر راه شرق و غرب ایران قرارداشته، در هر مسافرتی پس از خروج از اصفهان به آنجا وارد می‌شدند و چه بسا مقدمات و تجهیزات کلی سفر را در این محل تدارک می‌دیده‌اند. نیز احتمال آن می‌رود که با توجه به وسعت دامنه آن و به دلیل قرار گرفتن در سر راه اردستان و نطنز، تمرینات لشگری که بیشتر شخص پادشاه بر آن نظارت می‌کرد، در پهنه گسترده بیابان‌های اطراف آن انجام می‌گرفته‌است.

۹) روند شکل‌گیری

باغ تاج‌آباد در حومه نطنز و در منطقه‌ای خوش آب‌وهوا قرار گرفته و در حکم اقامتگاه تابستانی حاکمان صفوی و قاجاریه بوده که حاکی از اهمیت و ارزش این اثر تاریخی است. بهترین منابع مطالعاتی در مورد تعیین قدمت یک اثر تاریخی مشتمل است بر خود اثر، کتیبه‌ها منابع مکتوب و مقایسه تطبیقی اثر با دیگر آثار هم‌دورهٔ آن. تاریخ احداث باغ تاج‌آباد را به کمک مطالعه سفرنامه‌ها و متون تاریخی موجود به ویژه کتب *تاریخ عالم‌آرای عباسی* نوشتهٔ اسکندربیگ ترکمان، منشی شاه عباس، *روزنامه عباسی* (*روزنامه ملاجلال*) نوشته ملاجلال یزدی، منجم و منشی دیگر شاه عباس و کتاب *خلد برینِ* واله قزوینی؛ مقایسه این باغ با باغ‌های هم‌دوره و نیز بررسی تطبیقی خصوصیات معماری و هنری آن با دیگر باغ‌های هم‌دوره؛ می‌توان سال ۱۰۱۰ق دانست؛ یعنی پیش از احداث آثار هم‌عصر خود مانند مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع عباسی در اصفهان.

باغ تاج‌آباد در چهار مرحله شکل گرفته‌است:

مرحله نخست شکل‌گیری باغ در دوره صفوی است که به دستور شاه عباس در سال ۱۰۱۰ق احداث شده و شامل کوشک هشتی؛ کوشک گلاب‌گیری؛ حمام؛ قنات؛ درختان مثمر شامل گیلاس، گلابی و به؛ درختان غیرمثمر شامل کاج و چنار؛ و در نهایت، یک آبراه سنگی بوده که سینه‌کبکی‌ها و آبشره‌های طول محور اصلی (آبراه) هنوز موجود است. قنات باغ به‌عنوان

عنصری اصلی و حیاتی در شکل‌گیری باغ، نقش داشته که با خشک شدن آن در سال ۱۳۸۲ نقش اساسی آن به‌خوبی آشکار می‌گردد. با بررسی تطبیقی ابنیه درون باغ با دیگر ابنیه هم‌دوره، نظیر کوشک باغ فین و کاخ باغ عباس‌آباد نطنز که تقریبا در یک فاصله زمانی کوتاه از هم احداث شده‌اند و دارای خصوصیات مشابه معماری این ابنیه از نظر طرح، مصالح و تزیینات هستند، این تاریخ‌گذاری محتمل‌تر است. به کمک شواهد و قراین موجود، می‌توانیم استدلال کنیم که باغ و ابنیه آن نظیر **کوشک هشتی، کوشک گلاب‌گیری** و **حمام** سه اثر مربوط به دوره صفوی و متعلق به مرحله اول هستند. سرتوماس هربرت، سیاح انگلیسی که در حدود سال ۱۶۵۰م (۱۰۶۰ق) از باغ دیدن کرده، مشاهدات خود را به رشته تحریر درآورده و یک شب نیز در باغ، مهمان شاه صفوی بوده، به توصیف این باغ می‌پردازد و می‌نگارد که هسته اصلی باغ به دوره صفوی و به زمان شاه عباس بازمی‌گردد (منجم یزدی؛ ترکمان منشی).

مرحله دوم تکامل و شکل‌گیری باغ در دوره قاجار است که در آن **قلعه** و **خانه‌های گِلین** شکل گرفته‌اند. طی این دوره، الحاقاتی به کوشک‌های هشتی و گلاب‌گیری صورت گرفته و نیز اشکوب دوم کوشک هشتی خراب و به جای آن، سه اتاق کوچک احداث گشته‌است. بنابراین قدمت قلعه و خانه‌ها به دوره قاجار برمی‌گردد. با بررسی میدانی صورت‌گرفته توسط نگارنده و مصاحبه با بومیان روستا، مشخص شد که قلعه محل زندگی کدخدا و مباشر روستا بوده و در اواخر دوره قاجار ساخته شده است؛ و خانه‌های گلین نیز تا حدود ۱۳ سال پیش، محل زندگی اهالی روستا بوده‌است.

مرحله سوم دوره پهلوی است که طی آن، ابنیه قبلی حفظ و بنای پهلوی اول احداث شده‌است. این اثر در امتداد محور اصلی باغ قرار دارد. با توجه به اظهارات بومیان، صاحب باغ در دوره پهلوی اقدام به ساخت این بنا کرده که در ساخت آن، از مصالح مدرن نظیر تیرآهن و سیمان استفاده شده‌است. لذا قدمت بنای دوره معاصر به دوره پهلوی اول برمی‌گردد.

مرحله چهارم شکل‌گیری، دوره اخیر است که طی این مرحله، به‌علت خشک شدن قنات باغ، برای آبیاری آن از سیستم آبیاری قطره‌ای استفاده و بدین منظور، استخری احداث کرده‌اند تا آب را با پمپاژ برای آبیاری مهیا کنند. نیز طی این دوره، الحاق صورت گرفته و کوشک گلاب‌گیری که یک اتاقک گلین کوچک بوده نیز برچیده شده و بنا مرمت شده‌است. در وضع موجود باغ، تمام اجزای معماری آن شامل کوشک‌ها، حمام، خانه‌های گلین و بنای پهلوی اول، همچنان وجود دارند؛ و به‌علت نبود آب، اکثر قریب به اتفاق درختان و کرت‌ها از بین رفته‌اند. طی سالیان اخیر، مالک باغ اقدام به کاشت نهال‌های به و انار نموده، ولی به علت عدم وجود آب، آنها نیز خشک شده‌اند (نقشه ۷ و ۸؛ جدول ۱ و ۲).

مرحله (دوره)	شکل‌گیری اجزای باغ
دوره اول (صفویه)	کوشک هشتی، کوشک گلاب‌گیری و حمام
دوره دوم (قاجاریه)	قلعه و خانه‌های گِلین
دوره سوم (پهلوی اول و دوم)	بنای پهلوی اول
دوره چهارم (فعلی)	وضع موجود باغ (حفظ تمامی اجزای باغ)

جدول ۱) دوره‌بندی باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

دسته‌بندی اطلاعات (ویژگی)	ویژگی باغ تاج‌آباد
کلیت باغ (نام باغ، دوره تاریخی، نام‌های قدیمی، موقعیت باغ، عملکرد فعلی باغ)	تاج‌آباد، صفوی، قاجار، پهلوی، روستای تاج‌آباد، نطنز
شاخصه‌های باغ (نماد و الگوی باغ، اهمیت باغ)	چهارباغ، باغ ایرانی
تاریخچه باغ (بناکننده، علل احداث باغ، عملکرد اولیه و مستندات تاریخی)	شاه عباس یکم صفوی، اقامتگاه تابستانی و شکارگاه
ساختار فیزیکی باغ (شیب، بستر، توپوگرافی، خاک‌شناسی، منابع آب)	باغ مطَبّق، باغ تخت
انتظام باغ (نظم گیاه، نظم آب، نظم معماری، نظم فضایی)	درختان همه خشک شده‌اند، تأمین آب از استخر، پلان باغ تقریبا دست‌نخورده
ترکیب‌بندی باغ (پلان فعلی، پلان اولیه، تصاویر قدیمی و جدید، مقاطع)	پلان باغ، پلان کوشک‌ها و دیگر ابنیه دست‌نخورده و بدون تغییر باقی مانده
کاربری بنا (کاربری بنا در دوره اولیه، دوره‌های مختلف و دوره فعلی)	اقامتی، متروک
دید و منظر (نوع منظر اطراف باغ، تعیین زاویای دید از بیرون باغ به درون و درون به بیرون باغ)	اطراف و درون باغ به‌علت خشک شدن قناتِ باغ، بیابانِ لم‌یزرع شده

جدول ۲) گردآوری اطلاعات باغ (مأخذ: نگارنده)

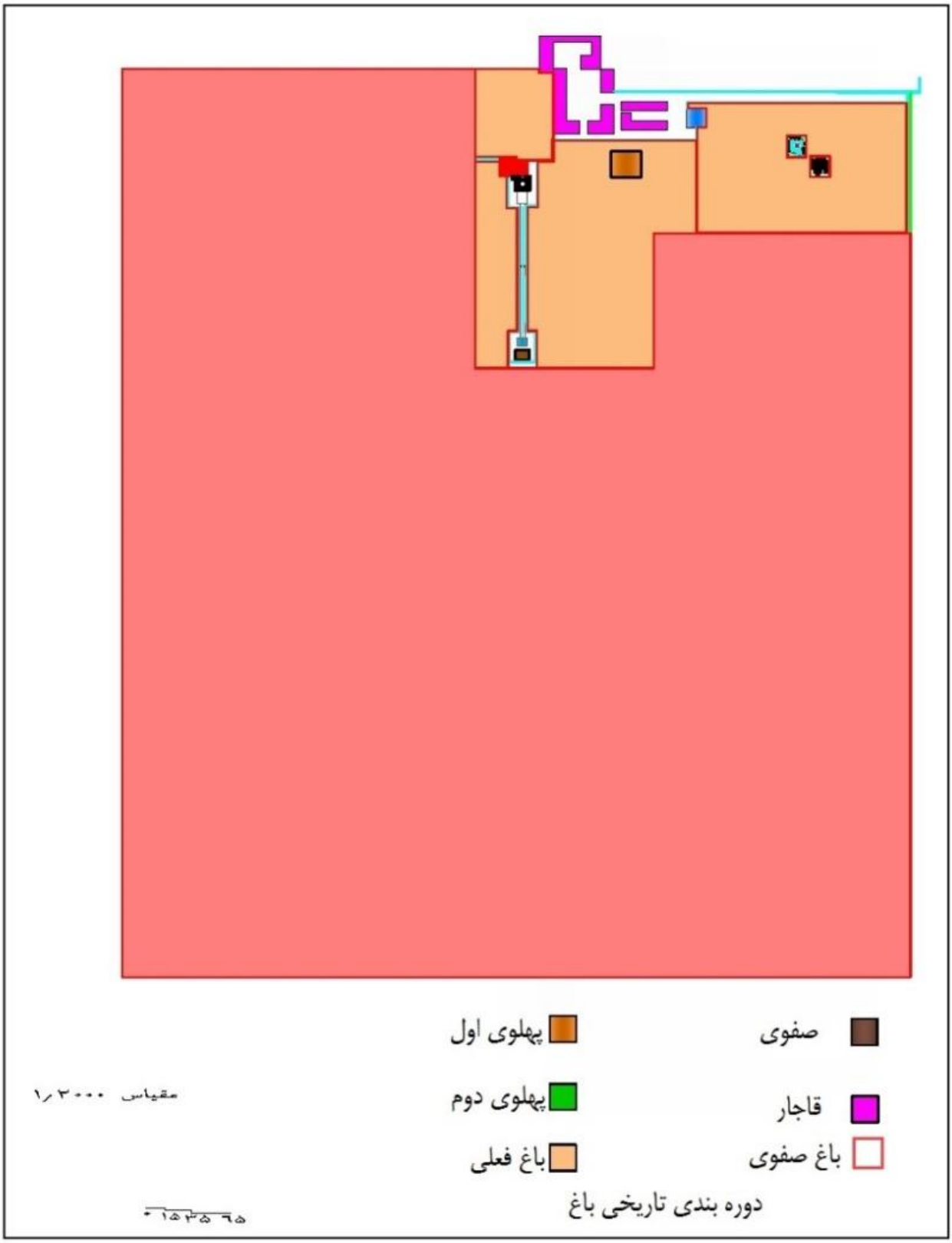

نقشه ۷) دوره‌بندی تاریخی باغ (مأخذ: نگارنده)

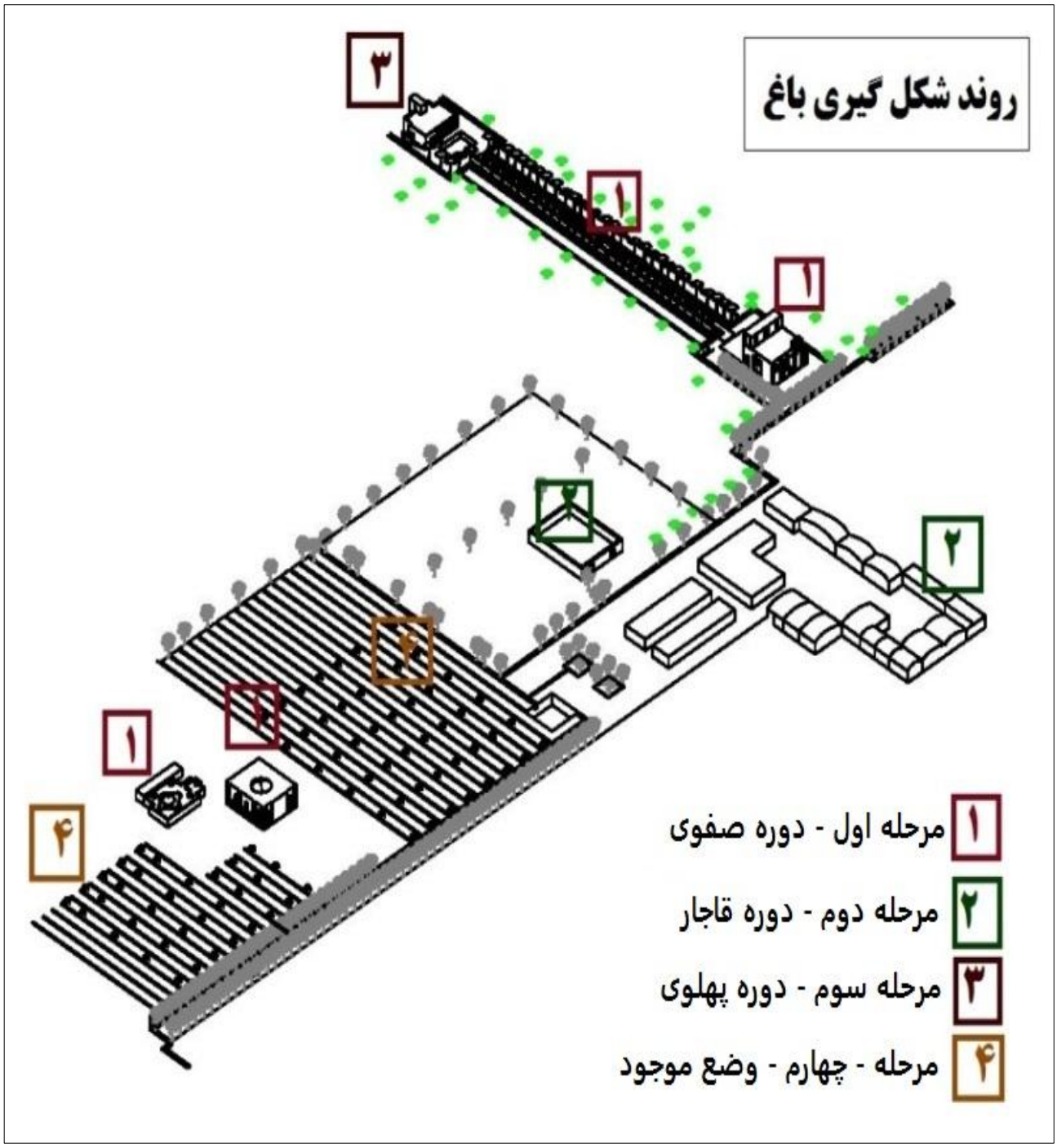

نقشه ۸) نمایش روند شکل‌گیری باغ (مأخذ: نگارنده)

۱۰) بناها، اجزا و عناصر باغ (جدول ۳ و نقشه ۹)

۱۰-۱) کوشکِ هشتی (ورودی اصلی و سردر باغ)

این بنا آن‌گونه که در مآخذ تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان معروف عصر صفوی نقل شده، محل اقامت شاه عباس صفوی و سایر پادشاهان این سلسله در سفرها و تردد از قزوین و تبریز به سوی کاشان و اصفهان و بالعکس بوده‌است. این کوشک مدخل نخستین باغ در دوره صفوی بوده؛ درِ چوبی نخستینِ آن همچنان پابرجاست و دو کوبه آهنی و گُل‌میخ‌های در همچنان وجود دارند. ورودی اصلی بنا به‌سمت جنوب است و نماها کاملا حالت قرینه دارند؛ فقط بخشی به قسمت شرقی بنا

در دوره های بعد الحاق شده که بنا را از حالت قرینه خارج نموده‌است. در دو سوی ورودی، سکوهای سنگی به ارتفاع یک متر قرار قرار دارند. وسعت بنا به ابعاد ۱۲/۵×۱۵ متر، برابر ۱۸۷ متر مربع است. بعد از ورودی هشتی، تزیینات نقاشی نفیس دوران صفوی دیده می‌شود. تزیینات نقاشی موجود روی سقفِ سردرِ ورودی و سقف هشتی اصلی بنا، شامل انواع اسلیمی‌ها، گل‌های ختـــایی و مینیـاتـورهای مـکتب اصفهـــان است؛ عینـا ماننـد نقاشی‌های موجود بر روی سقف سرسرای اصلی کاخ عالی‌قاپوی اصفهان. از هشتیِ نگینی‌شکل وسط بنا، دو راهرو و با پیچ ۴۵ درجه به امتداد راهروِ سنگفرشِ وسطِ باغ ارتباط می‌یابد. در چهار گوشهٔ کوشک، چهار اتاق به ابعاد ۳/۲×۳ و ۲/۲×۳ متر وجود دارد که احتمالا محل استراحت مراجعین یا اتـاق انتظار افـرادی بوده که می‌خواستند با شاه ملاقات کنند طبقه همکف از طریق یک دستگاه پله به عرض حدود ۱ متر با انحنای مخصوص به طبقه فوقانی و بام دسترسی می‌یابد. به احتمال فراوان، در طبقه فوقانی بنا در دوره‌های بعد، اقدام به احداث سه اتاق در انتهای ضلع شمالی و در پوشش آن‌ها از تیرهای چوبی و تخته‌کوب استفاده شده‌است (تصاویر ۶و۷؛ نقشه‌های ۹تا۱۱).

تصویر ۶) کوشک هشتی، نمای اصلی (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۷) تزئینات گل و بوته کوشک هشتی (مأخذ: نگارنده)

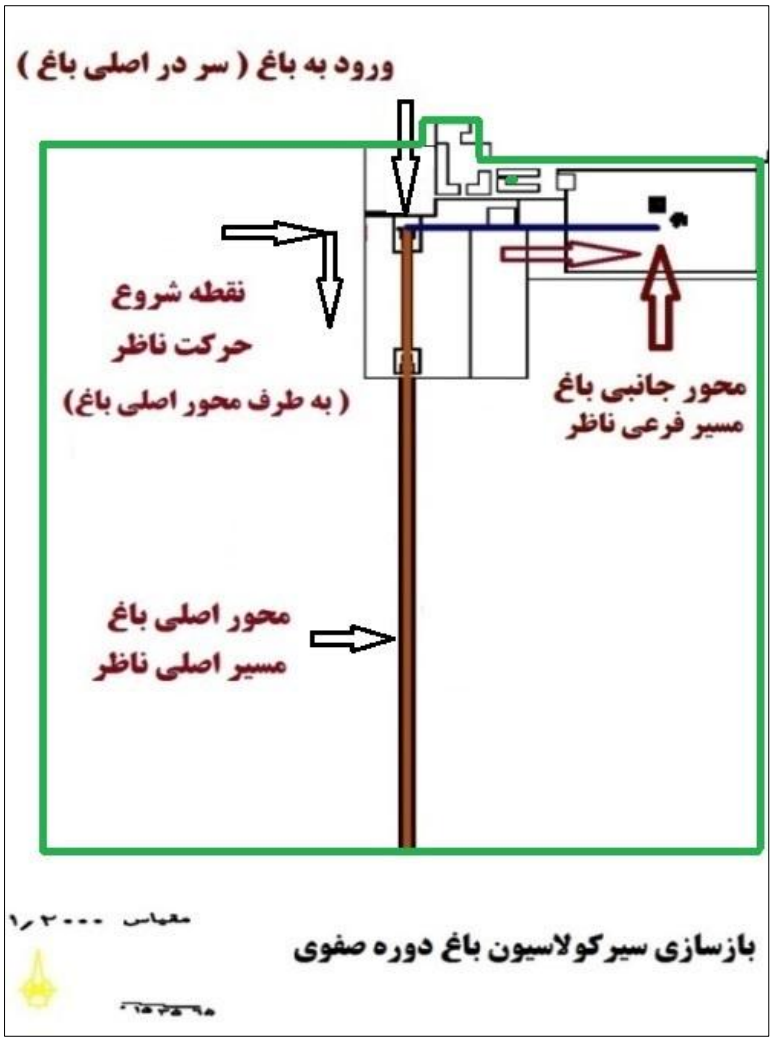

نقشه ۹) بازسازی سیرکولاسیون (مأخذ: نگارنده)

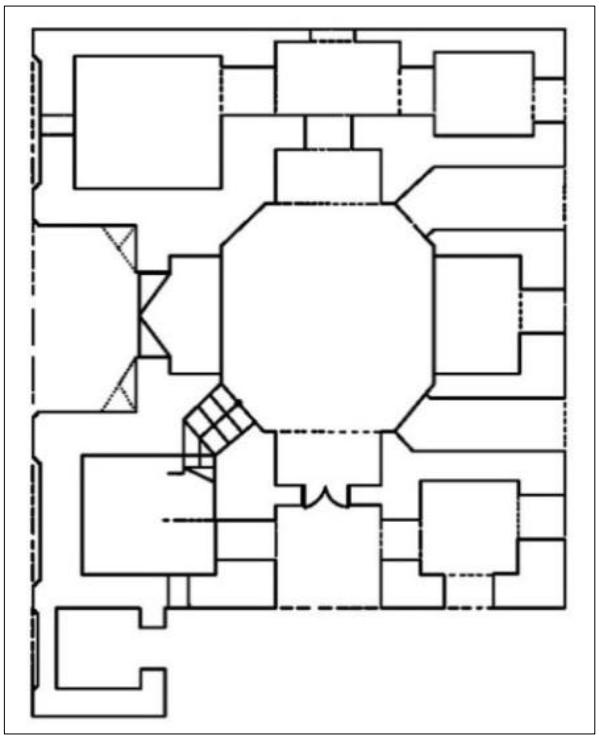

نقشه ۱۰) پلان کوشک هشتی (مأخذ: نگارنده)

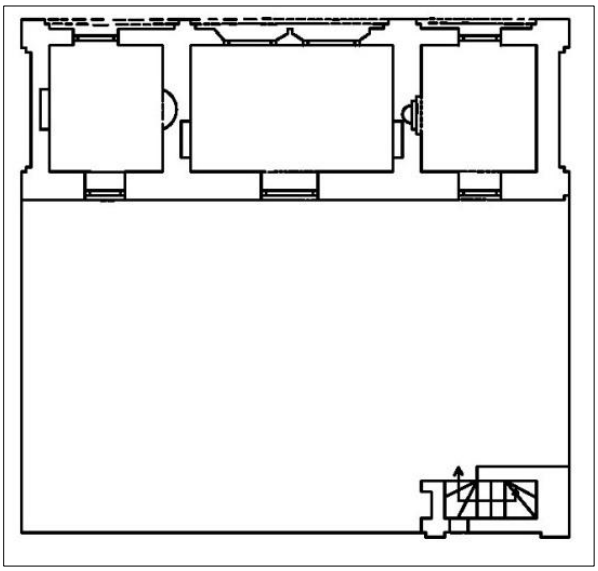

نقشه ۱۱)
پلان اشکوب دوم
کوشک هشتی
(مأخذ: نگارنده)

۱۰-۲) کوشک گلاب‌گیری

با توجه به علاقه وافر دودمان صفویه به ایجاد باغهای سرسبز با انبوه درختان گوناگون و پوشیده از گل -به شرح مفصلِ سفرنامه‌های بیشترِ جهانگردانی که در آن دوران از ایران به‌ویژه اصفهان بازدید داشته‌اند- در باغ تاج‌آباد، به بنایی برمی‌خوریم که نام گلاب‌گیری را تا بدین زمان برای خود حفظ کرده و این خود بیانگر آن است که در دوران آبادانیِ تاج‌آباد، باغ‌هایی پوشیده از گل و به تعبیری دیگر، گلستان‌هایی فرح‌بخش در پهنه گسترده این بیابان وجود داشته‌است. عمارت گلاب‌گیری مانند کوشک هشتی، دارای پلانی هشت‌ضلعی است که به‌وسیله چهار ایوان محصور شده‌است. ایوان جنوبی به جلوخانِ ورودی ارتباط دارد؛ در چهار گوشه آن، چهار اتاق قرار دارد که دو اتاق شمالی آن مربع و دو اتاق جنوبی مستطیل‌شکل است. متأسفانه کلیه این اتاق‌ها صدمه دیده‌است. یک حوض هشت‌گوش نیز در وسط کوشک قرارگرفته؛ با آثاری از یک نهر کوچک.

سبک معماری این ساختمان شبیه سبک سایر بناهای دوره صفویه است. در بیرون، ایوانهای ساده آجری به‌وسیله نوارهای افقی از یکدیگر مجزا شده، دارای کمی برجستگی و مبین چهارگوشه‌هایی هستند حاوی طاق‌نما در بالا و درهایی بالایشان، پنجره‌ها قرار گرفته‌اند. طبق روش سنتی گلاب‌گیری، برای سرد کردن بخارهای حاصل‌شده از جوشاندن گل، ظرفی را که بخارِ گل به آن وارد می‌شود، در حوض یا حوضچه آب روان قرار می‌دهند. در این بنا نیز رعایت این موضوع شده، زیرا در داخل بنای گلاب‌گیری حوض سنگی یکپارچه‌ای قرار داشته که تا حدود پنجاه سال پیش بر جای بوده ولی بعدها به یغما رفته و اکنون تنها جای آن دیده می‌شود (تصویر ۸ ؛ نقشه ۱۲).

تصویر ۸) کوشک گلاب‌گیری (مأخذ: نگارنده)

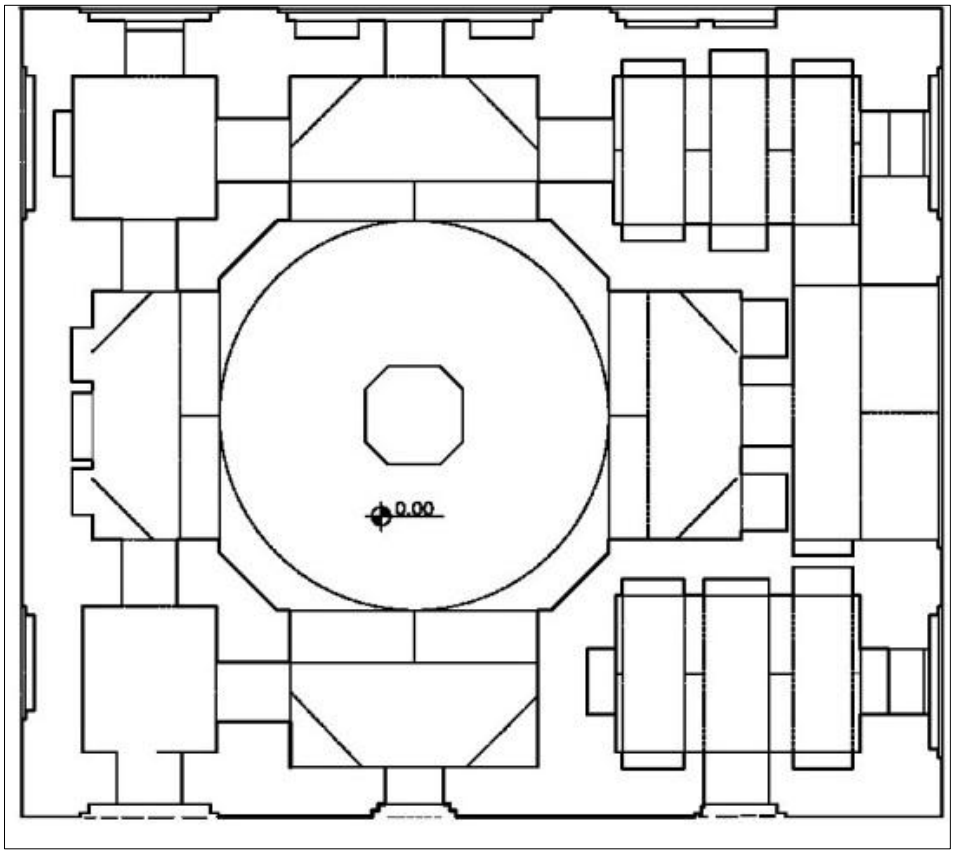

نقشه ۱۲) پلان کوشک گلاب‌گیری (مأخذ: نگارنده)

۱۰-۳) آبراه سنگی

منطبق بر محور اصلی (طولی) باغ، ساختمان آب‌نمای سنگی به این مجموعه امتیاز و ارزش می‌بخشد. ۱۲۰ متر از طول این آب‌نمای سنگی هنوز دست نخورده و در قسمتی از باغ اصلی باقی است. این قسمت از آب‌نما از مقابل ساختمان قدیمی هشتی شروع شده، به استخر مقابل ساختمانی نوساز منتهی می‌شود؛ ولی از روی شواهد موجود در باغ و زمینِ پشت، می‌توان طول آب‌نما را به حدود ۴۵۰ متر تخمین زد. این آب‌نما در شش قسمت شکسته می‌شود، به صورت آبشار درمی‌آید و با انتقال آب از یک سطح به سطح دیگرِ آبراه، آب روی آبشره می‌لغزد و صدای دلنشین ایجاد می‌کند. ساختمان آب‌نما به‌طور کلی سنگی با عمق نسبتا کم (۱۰ سانتی‌متر) و شیبی کافی است که اجازه آن را می‌دهد که حتی لایه‌ای نازک از آب به راحتی و لطافت در آن بلغزد. بنیان آب‌نما و پیاده‌رو به‌طور کلی از یک نوع سنگ سفید نظرسنگ (تراورتن) بنا شده و قطعه‌هایی از سنگ‌های این آب‌نما را به رحمت‌آباد برده‌اند (تصاویر ۹و۱۰؛ نقشه‌ای ۱۳و۱۴).

تصویر ۹) آبراه سنگی و آبشُره (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۱۰) سینه‌کبکی باغ (مأخذ: نگارنده)

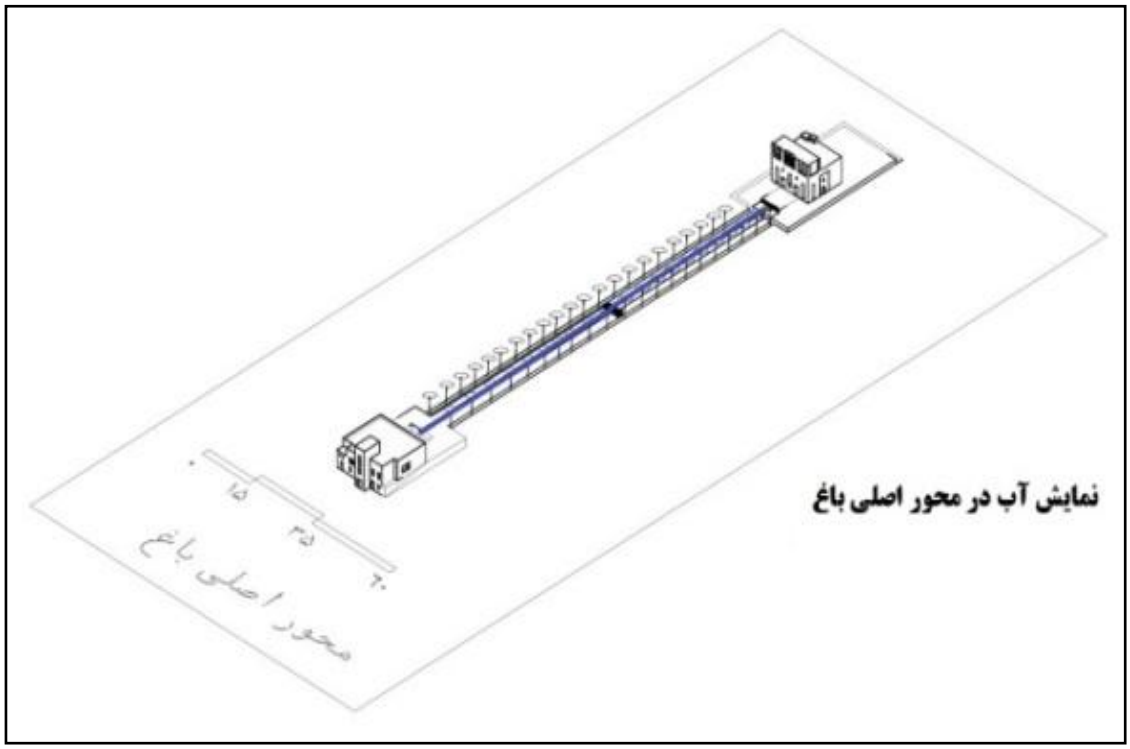

نقشه ۱۳) سه‌بعدی محور اصلی و آبراه (مأخذ: نگارنده)

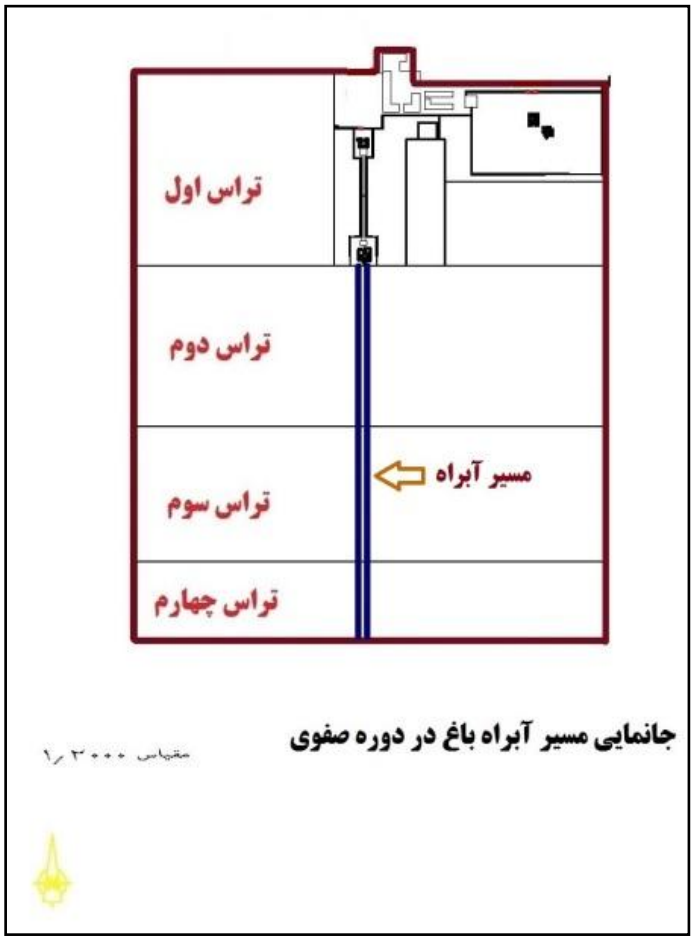

نقشه ۱۴) جانمایی مسیر آبراه (مأخذ: نگارنده)

۱۰-۴) قلعهٔ خشتی

قلعه باغ مربوط به دوره قاجار، شاهد آسیب‌های بیشمار و فعلا متروک است. پلان آن به شکل مربع در ابعاد ۲۰×۲۰ و به مساحت ۴۰۰ متر مربع و بنای آن تماما خشتی است. طبق تحقیقات میدانی صورت‌گرفته توسط نگارنده، مشخص شد که کاربری نخستینِ قلعه محل زندگی کدخدا و خانواده وی و کمی پیشتر، محل اسکان سربازان به‌جهت حفاظت از مقیمان باغ بوده‌است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱) قلعه باغ (مأخذ: نگارنده)

۱۰-۵) حمام

تصویر ۱۲) حمام باغ (مأخذ: نگارنده)

حمام که بنای نسبتا مفصلی داشته و امروزه متروک و به‌صورت نیمه‌ویرانه در آمده و نزدیک کوشک گلاب‌گیری قرار گرفته، مربوط به همان دوران صفویه است. با در نظر گرفتن این مجاورت، ایده‌ای از ترکیب بین این دو ساختمان مشهود است. مرکز این قسمت مانند دو ساختمان دیگر عبارت است از یک هشت‌گوش و چهار ایوان که در اطراف آن مجموعه ای از اتاق‌های کوچک وجالب دیده می‌شود. اتاقهای اطراف پلان هشت‌وجهی که مربع‌مانند بوده‌اند، خراب شده و تنها آثاری از آنان به‌جای مانده‌است. خطوط افقی و قائم، ارتباط و تشابه نزدیکی با معماری زمان صفویه دارد و نظیر این قسمت در ساختمانهای مربوط به دوران صفویهٔ اصفهان، مشاهده می‌شود. مانند سایر حمام‌ها، قسمتی از آن -غیر از سردر ورودی جنوبی- از سطح زمین پایین‌تر است تا گرما هدر نرود؛ کف حمام ۱/۷۵ متر مربع از تراز ورودی حمام پایین‌تر است (تصویر۱۲؛ نقشه ۱۵).

۱۰-۶) بنای پهلوی اول

بنا در دوره پهلوی و به عنوان خانه مسکونی توسط صاحب باغ و اهالی روستا ساخته شده و شامل یک زیرزمین و یک طبقه و ابعاد آن ۱۵×۱۳ متر مربع است. مصالح به‌کاررفته در آن، آجر است و در سازه و بام آن، از تیرآهن استفاده شده‌است. مقابل نمای اصلی، یک استخر وجود دارد. آبراه سنگی که از مقابل کوشک هشتی شروع می‌شود، به این بنا ختم می‌شود (تصویر ۱۳؛ نقشه ۱۶).

تصویر ۱۳) نمای اصلی بنای پهلوی اول (مأخذ: نگارنده)

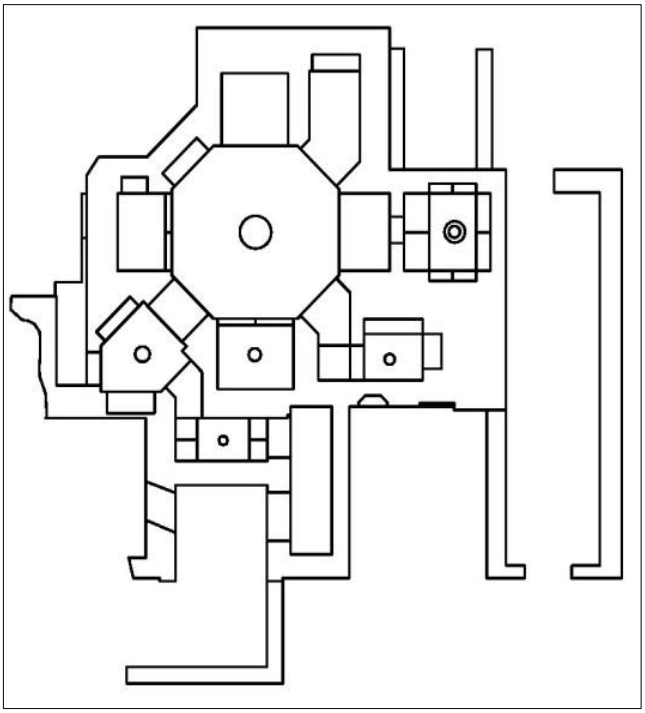

نقشه ۱۵) پلان حمام (مأخذ: نگارنده)

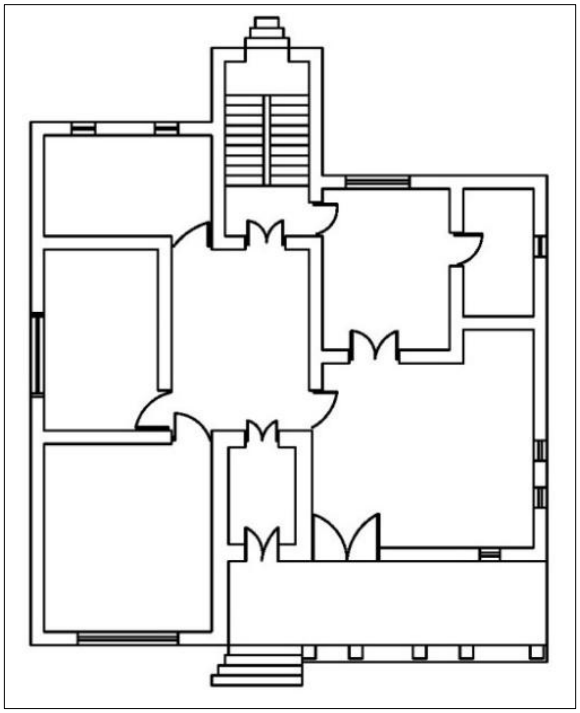

نقشه ۱۶) پلان بنای پهلوی اول (مأخذ: نگارنده)

۱۰-۷) دیوار باغ تاج‌آباد

دیوار دورتادور باغ خشتی است؛ طول آن ۶۹۱ متر و عرضش ۵۸۵ متر؛ و مساحت باغ ۴۰ هکتار است. باغ دارای دیوارهای چندلایه‌ای است که بیشتر آنها به‌دلیل نداشتن پشت‌بند، تخریب شده‌اند. ضخامت سطح مقطع دیوار ۵۰ سانتی‌متر، ضخامت آن در بالاترین نقطه، ۱۰ سانتی‌متر است. دیوارها به‌صورت چینه‌ای و به ارتفاع ۲/۵ متر بر روی هم سوار شده‌اند. البته حصار باغ چندلایه است و در دوره‌های مختلف، به لایه‌ها افزوده شده‌است (تصویر ۱۴؛ نقشه ۱۷).

تصویر ۱۴) دیوار باغ (مأخذ: نگارنده)

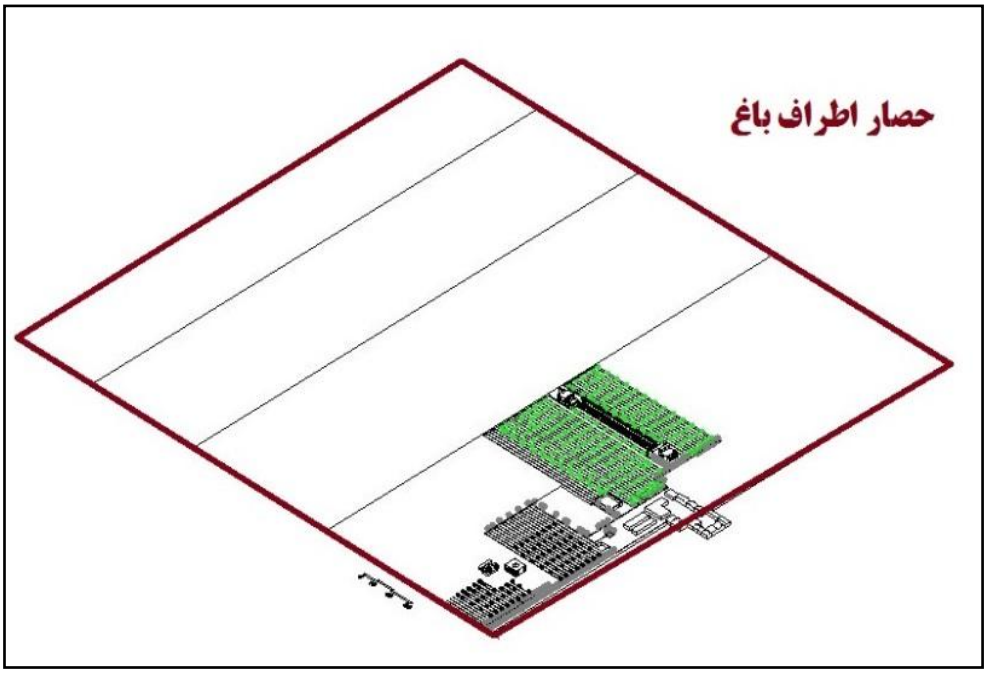

نقشه ۱۷) حصار اطراف باغ (مأخذ: نگارنده)

۱۰-۸) قنات و نحوه آبیاری باغ

منبع اصلی تأمین آب قریه نطنز و اطراف و نیز قنات‌های آن، رشته‌کوه‌های برف‌گیر کرکس با ارتفاع ۳۵۰۰ متر است. قنات‌ها در گذشته نقش اصلی و اساسی در تأمین آب قریه‌ها و قصبه‌ها داشته‌اند. شهرستان نطنز در گذشته ۴۰۰ حلقه قنات داشته که در حال حاضر، بیشتر آنها خشک شده و از بین رفته‌اند. نظام‌السلطنه مافی در کتاب خاطراتش (مربوط به دوره قاجار) از سفری که در دوره قاجار به نطنز داشته، یاد و بر اهمیت قنات در آبیاری باغ‌ها و روستاها تأکید می‌کند. همراهان وی نیز نظر او را تأیید می‌کنند:

«آنجا به میرزا هادی حاکم نطنز که نوکر خود بود، گفتم که در دامن این کوه و این دره‌ها استعداد قنات است و در تأیید حرف وی گفتند حاکمان صفوی در گذشته برای تفریح و شکار به نطنز می‌آمدند.» (نظام‌السلطنه مافی، ۱۷۵)

سرچشمه قنات باغ تاج‌آباد در فاصله ۵کیلومتری روستا قرار دارد و مظهر باغ در ورودی باغ. فاصله کف قنات تا سقف آن در حدود ۱ متر است. قنات باغ طی خشکسالی‌های اخیر و پایین رفتن سفره‌های آب زیرزمینی، کم‌آب شد؛ به‌طوری‌که آب آن به ۱۵ سانتی-متر رسیده‌بود؛ و نهایتا در سال ۱۳۸۲ خشک شد. آب قنات بعد از ورود به روستا، توسط نهرهای اصلی به درون باغ هدایت و سپس توسط نهرهای فرعی در باغ توزیع و در نتیجه، کل باغ آبیاری می‌شد. در آبراه اصلی باغ، سینه‌کبکی‌هایی وجود دارد که وقتی آب از آن‌ها رد می-شد، موج پیدا می‌کرد و زیبایی صدچندان داشت. افزون بر نهرها و حوض‌ها، استخری نیز در مقابل بنای دوره پهلوی وجود دارد که آب پس از جمع شدن در آن و از طریق سوراخی در ته آن، از زیر بنای روبرویش عبور و به آن سو جریان پیدا می‌کرد؛ ولی حالا به علت عدم وجود آب، استخر نیز مخروبه شده‌است. هم‌اکنون روستا و باغ فاقد آب هستند و در نتیجه، تمام جالیزهای اطراف باغ و درخت‌ها و گیاهان درون باغ خشک شده‌اند (نقشه ۱۸).

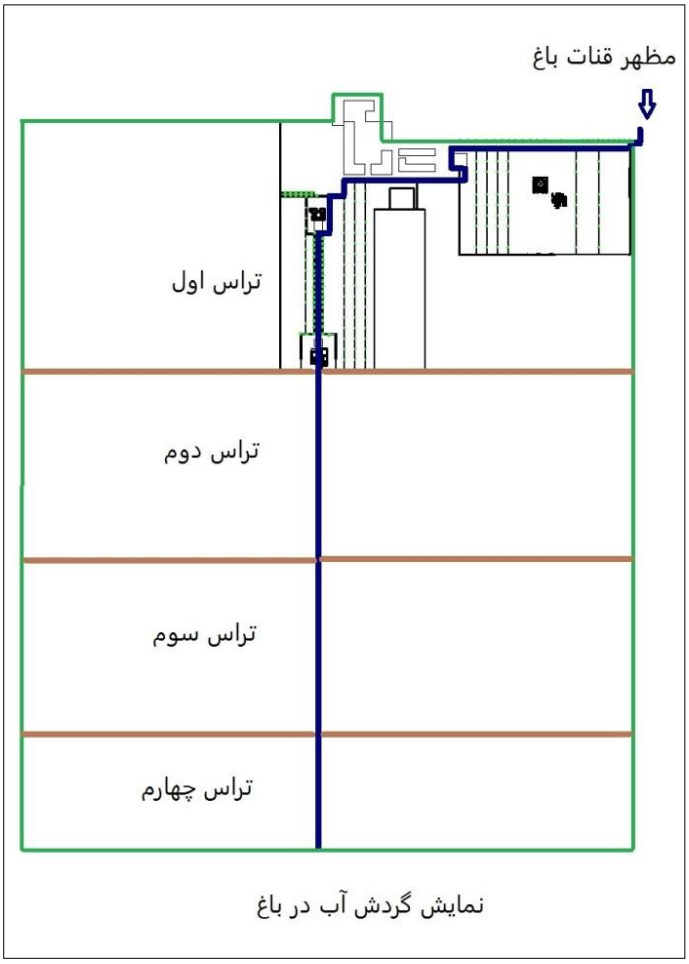

نقشه ۱۸) نمایش گردش آب در باغ (مأخذ: نگارنده)

۱۰-۹) طرح کاشت درختان و گیاهان

از دوره صفوی تا کنون، در چندین مرحله، کاشت باغ تغییر یافته‌است. در اعصار، مختلف باغ دارای درختان مثمر و بی‌یخ بوده؛ درختان مثمری نظیر گلابی، زردآلو، گیلاس و انار؛ و درختان بی‌یخی نظیر کاج، سرو و چنار. در حال حاضر، نظام کاشت باغ به این صورت است که چند اصله درخت مثمر نظیر انار کماکان وجود دارد و چند اصله درخت بی‌یخ نظیر کاج و لاشه

درختان مردهٔ چنار همچنان باقی است. در گذشته، اطراف باغ، مزرعه و جالیز بوده که با خشک شدن قنات باغ، آن‌ها نیز خشک شده‌اند. نیز گیاهان دارویی و زینتی به‌جهت خاصیت دارویی و درمانی و رایحه‌شان، در باغ کاشته می‌شدند؛ از جمله، قسمتی از باغ و نزدیک کوشک گلاب‌گیری، محل کشت گل محمدی بوده که از گل آن گلاب استخراج می‌کردند و این کوشک به این نام نیز نامیده می‌شود.

سر تامِس هربرت[1] که در سال ۱۶۲۷م (۱۰۳۶ق) از باغ تاج‌آباد دیدن کرده، باغ را این چنین توصیف می‌کند:

«این باغ توسط آب زلال نهر کوچکی که از قنات تغذیه می‌شد، آبیاری می‌شد و امروزه به همان صورت باقی مانده‌است... به‌خاطر وجود این نهر، این باغ پوشیده از گل‌های محمدی و سایر گل‌ها بود و درختان چنار زیادی در آن وجود داشت که سایه‌شان زمین‌های اطراف را می‌پوشاند. درختان انار، هلو، زردآلو، سیب، گلابی، گیلاس و شاه‌بلوط هم در این باغ وجود داشت؛ و بدین صورت بود که چنین باغی در صحرایی پر از نمک و ماسه، همچون بهشتی بر روی زمین بود.» (خوانساری، ص ۷۷؛ نقشه ۱۹؛ جدول ۳).

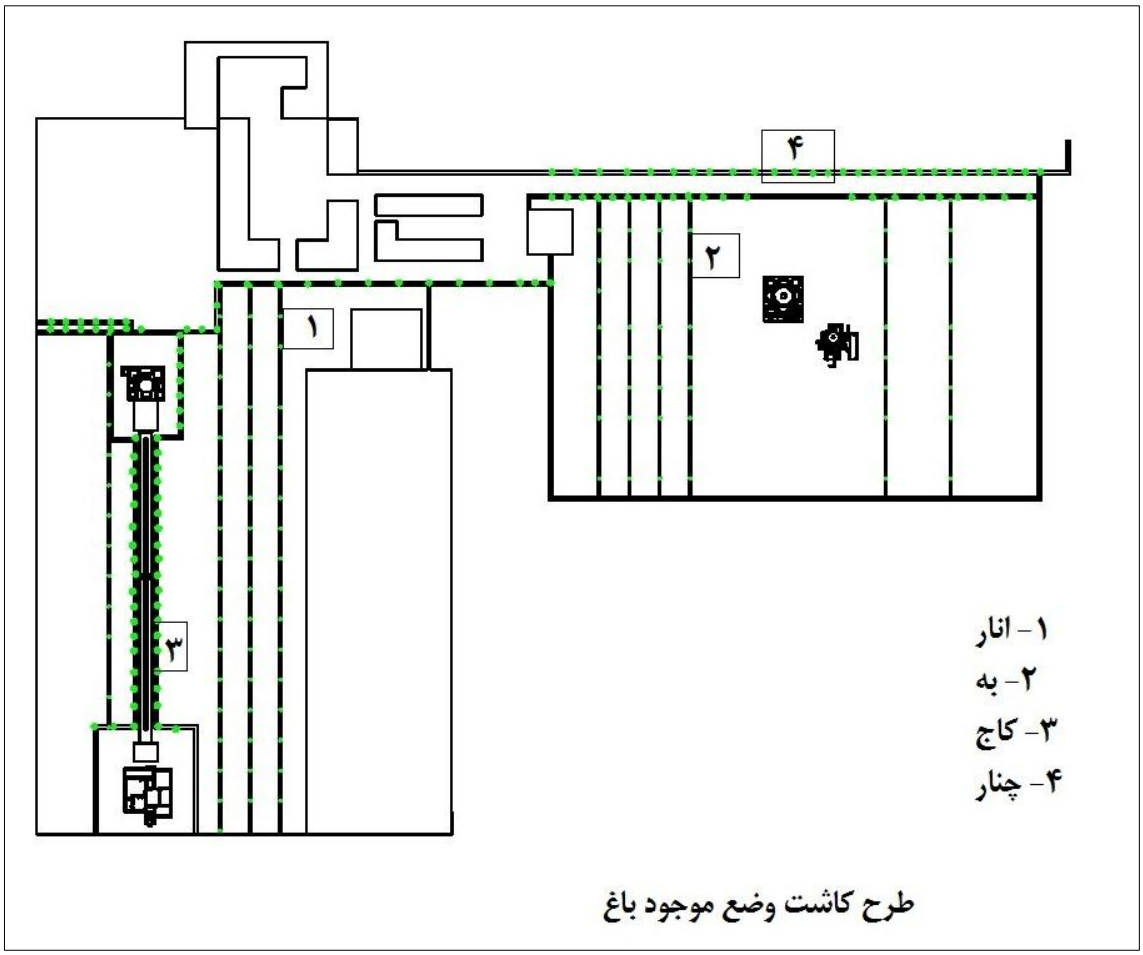

نقشه ۱۹) کاشت باغ؛ وضع موجود (مأخذ: نگارنده)

۱) سر تامِس هربرت (۱۶۰۶-۱۶۸۲) نجیب‌زاده، سیاح و مورخ انگلیسی و از درباریان چارلز اول، پادشاه انگلستان که سفرهای متعددی به آسیا داشت. وی در عهد شاه عباس اول به ایران سفر و از شهرها و بناهای تاریخی ایران بازدید نمود که توصیفات آن جالب و سندی محکم در ارتباط با جزئیات برخی از بناها و باغ‌های تاریخی ایران است. وی از نخستین کسانی است که از بنای باستانی تخت جمشید گراور تهیه کرده‌است.

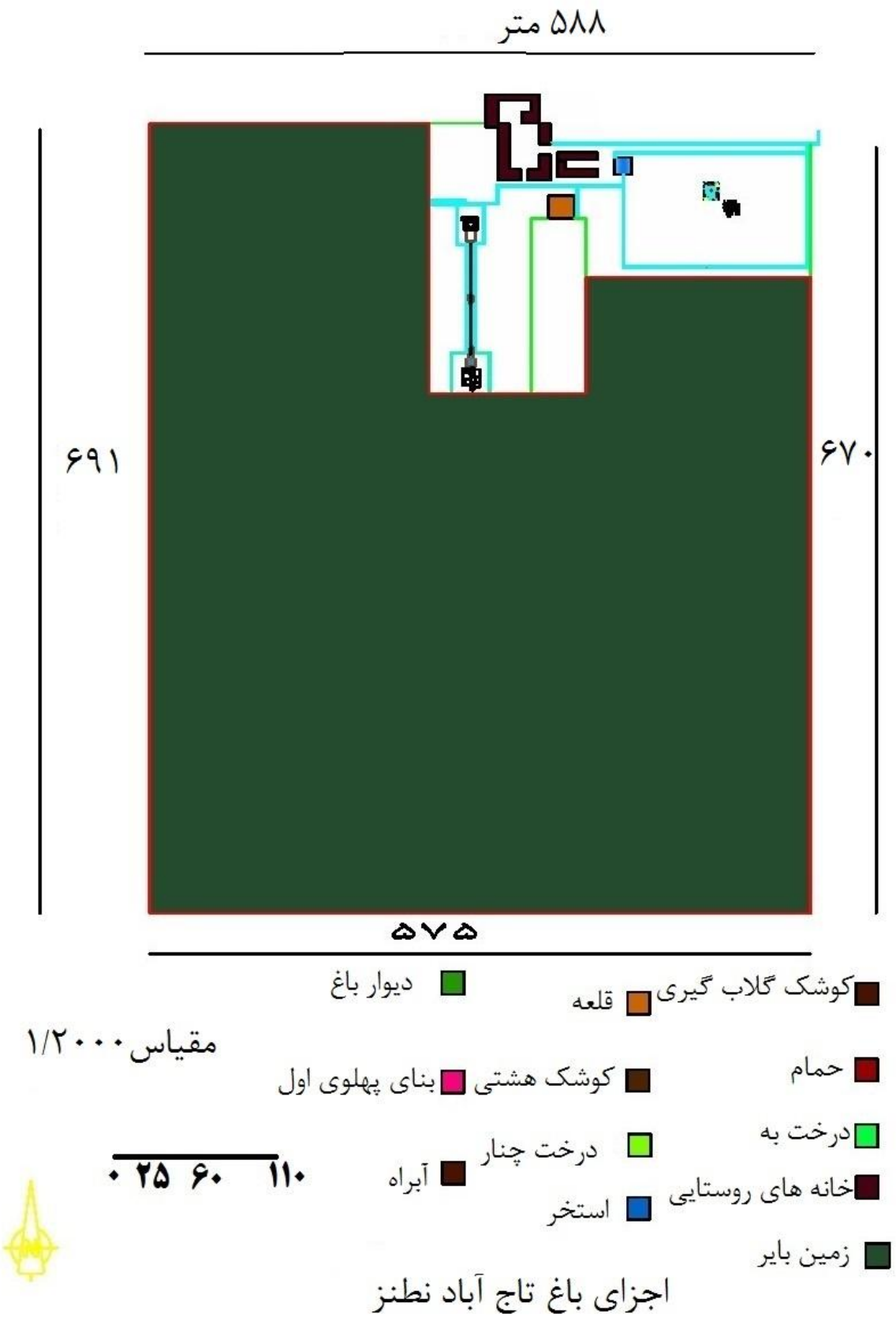

نقشه ۲۰) اجزای باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

عناصر باغ تاج‌آباد	اجزای باغ تاج‌آباد
معماری	کوشک گلاب‌گیری، کوشک هشتی، حمام، بنای دوره پهلوی اول، قلعه و خانه‌های گلین
گیاه	درختان مثمر (انار، به و توت) و غیرمثمر (کاج، چنار و نارون)
آب	قنات و نظام آبیاری باغ، آبراه سنگی باغ (محور اصلی باغ)، سینه‌کبکی‌ها و کرت‌های باغ
حصار	دیوار خشتی چندلایه باغ

جدول ۳) عناصر و اجزای باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

۱۱) سازمان فضایی باغ

- کوشک‌ها

در تقسیم‌بندی باغ‌ها، باغ-کوشکها در زمره قدیمی‌ترین گونه‌های باغ تاریخی محسوب می‌شوند که در حکم اقامتگاه پادشاهان و حرم ایشان بوده‌اند. این گونه باغ‌ها در حکم خانه مسکونی و محل اقامت طولانی‌مدت یا کوتاه‌مدت درباریان و خاندان پادشاهی بودند و محصور بودن در این گونه باغ‌ها، عنصری حیاتی به‌شمار می‌آمده تا ساکنان باغ در محیطی آرام و با امنیتی کامل، مأوا گیرند. معماری کوشک‌ها به‌صورت برون‌گرا و چهارصُفّه است که رو به حیاط و محوطه باز می‌شوند تا افراد مقیم کوشک بتوانند از باغ و زیبایی‌های آن لذت ببرند. درون کوشک‌ها نیز بسیار زیبا و چشم‌نواز با استفاده از هنرهای تجسمی مانند نقاشی دیواری و آینه‌کاری با طرح‌های گل و بوته و هندسی مزین می‌شد و گاه حوضی با فواره در آن تعبیه می‌کردند تا زیبایی دوچندان شود که هم از درون و هم از بیرون کوشک لذت برند.

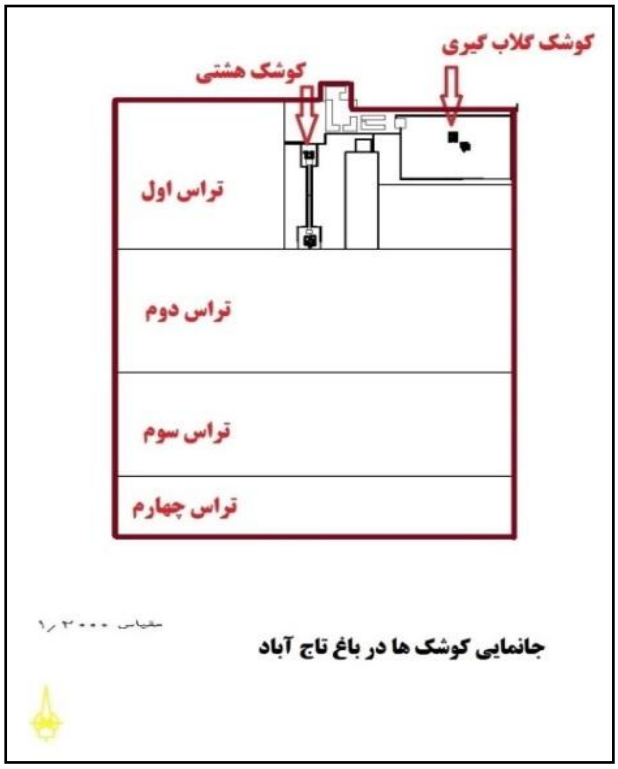

نقشه ۲۱) جانمایی کوشک‌های باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

از نمونه‌های متقدم باغ-کوشک‌ها، می‌توان به باغ-کاخ پاسارگاد اشاره نمود که کهن‌الگو و نمونهٔ نخستینِ باغ ایرانی بوده و به‌عنوان اولین پایتخت شاهنشاهی هخامنشی، شهرت جهانی دارد. در دوران پس از اسلام، می‌توان به باغ-کاخ فین اشاره کرد

که متعلق به دوره صفویه است و کوشک در نقطه مرکزی باغ و در تقاطع محورهای عرضی و طولی آن قرار گرفته‌است؛ همچنین کاخ-باغ چهل‌ستون اصفهان که آن هم متعلق به دوره صفویه و کوشک آن نیز در مرکز باغ است.

باغ تاج‌آباد دو کوشک دارد که هر دو در یک‌سوم بالایی باغ قرار دارند. یکی از آنها بر روی محور اصلی باغ قرار گرفته و کوشک هشتی نام دارد که در گذشته، سردرِ ورودی باغ بوده‌است. کوشک دیگر باغ کوشک گلاب‌گیری نام دارد؛ همان‌طور که از اسم آن مشخص است، محل تهیه گلاب بوده‌است. در گذشته اطراف کوشک، محل پرورش و کاشت گل محمدی بوده و این کوشک به همین نام خوانده می‌شود. باغ تاج‌آباد با دارا بودن دو کوشک و نیز با بناهای خدماتی دیگر نظیر حمام، در حکم اقامتگاه تابستانی شاهان صفوی بوده و در دسته‌بندی باغ‌ها، در دسته کوشک-باغ قرار می‌گیرد (نقشه ۲۱).

- تخت

این گونه از باغ به صورت مطبق و دارای چند تراس با شیب لازم است تا آب از بالای باغ به سوی پایین آن، همانند آبشارهای کوچکی به حرکت درآید. در این گونه باغ‌ها، شکل و ریخت باغ متأثر از شکل زمین و باغ دارای شیب است تا به کمک آن، آب بتواند از بالای باغ به پایین آن روان و جاری شود. از باغ‌های تخت، می‌توان به باغ تخت قراچه شیراز که هسته آن به دوره تیموری بازمی‌گردد و باغ شاهزاده ماهان متعلق به دوره قاجار اشاره کرد. در این گونه باغ‌ها، کوشک معمولا در بالای باغ قرار می‌گیرد. **باغ تاج‌آباد نطنز** نیز در دسته باغ‌های تخت قرار می‌گیرد. این باغ دارای چهار تراس است؛ تراس اول (بالا) بزرگترین تراس باغ است و کوشک‌ها و ابنیه دیگر در آن قرار دارند. همانند دیگر تخت‌باغها، جهت جاری شدن آب از تراس بالا به پایین، شیب دارد و شیب این باغ ۲ درصد است (نقشه ۲۲).

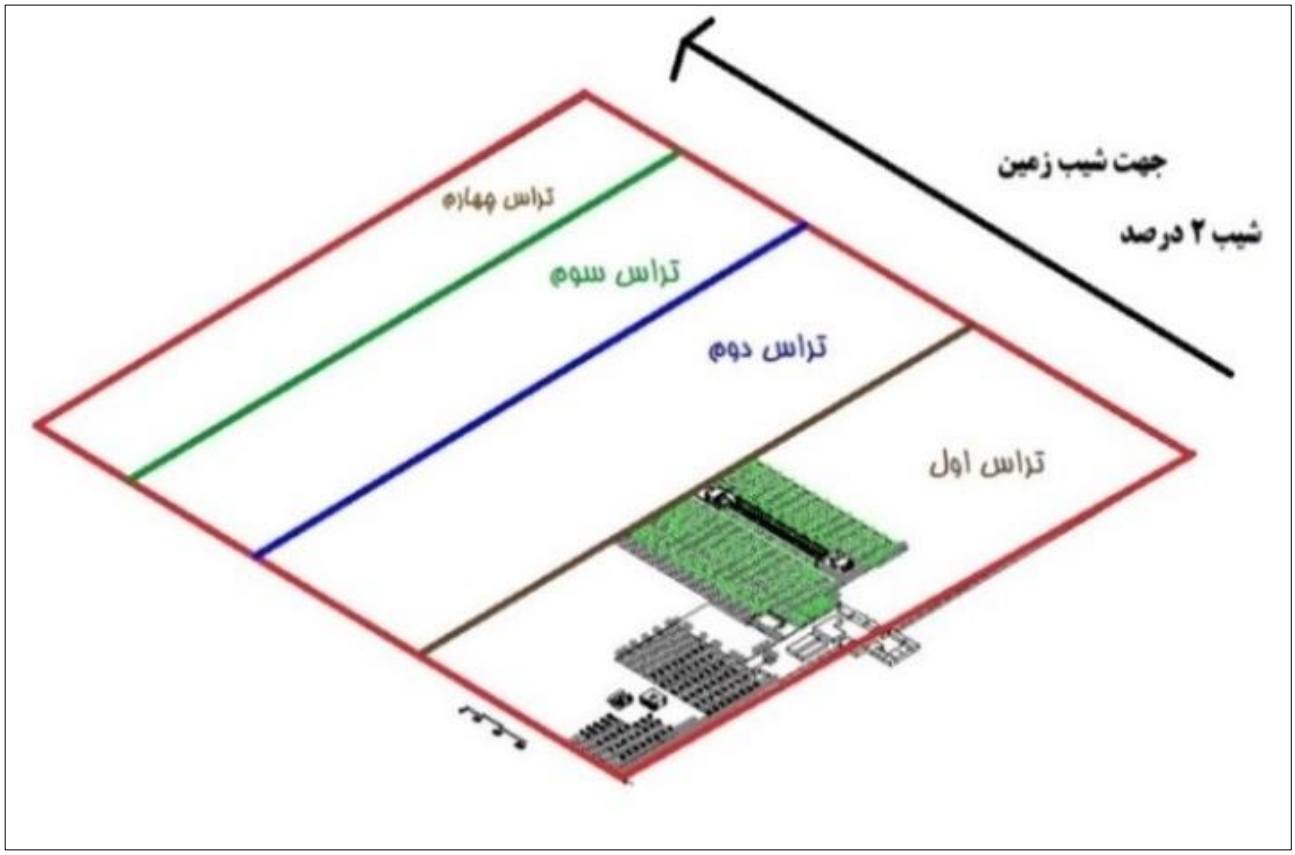

نقشه ۲۲) تراس‌بندی باغ تاج‌آباد (مأخذ: نگارنده)

- حصار چندلایه

حصار اطراف باغ تاج‌آباد که هم‌اکنون بخشی از آن نیز وجود دارد، به‌صورت دیوار گِلین و پایه دیوار ضخیم‌تر از بخش فوقانی آن است. در دوره‌های مختلف، دیوارهایی به آن افزوده و حصار باغ را چندلایه کرده‌اند (نقشه ۲۳).

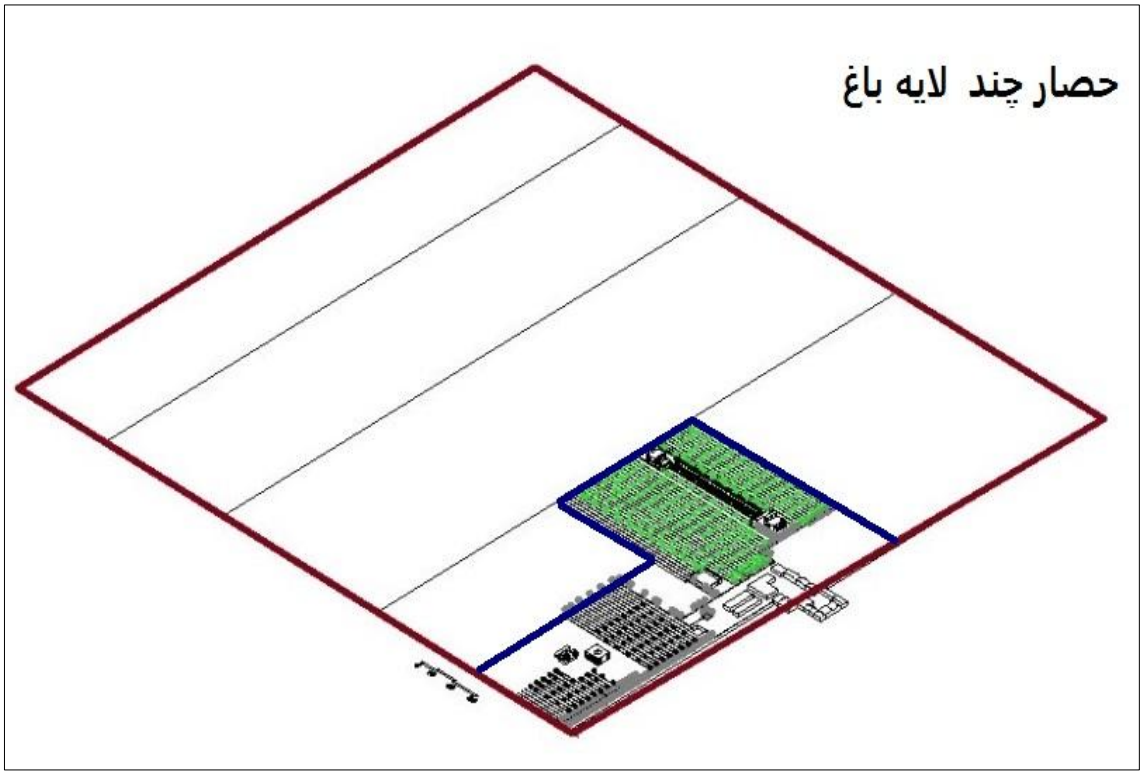

نقشه ۲۳) حصار چندلایه باغ (مأخذ: نگارنده)

- محورهای باغ

باغ دارای دو محور شمالی-جنوبی و شرقی-غربی است. محور اصلی باغ شرقی-غربی، در جهت آبراه سنگی باغ و بر روی محور اصلی باغ میان کوشک هشتی و بنای معاصر است. حرکت آب در آبراه از تراز بالا به سوی ترازهای پایین محور اصلی باغ است. این آبراه در دو سوی خود، درخت و مسیر پیاده‌رو دارد و در گذشته به‌سانِ دالانی پوشیده از درخت بوده‌است. همانند دیگر باغ‌های تخت، همچون باغ شاهزاده ماهان، این دالان محور اصلی باغ است. محور فرعی باغ یعنی محور شمالی-جنوبی، مسیر میان کوشک هشتی و کوشک گلاب‌گیری است (نقشه ۲۳؛ جدول ۴).

محورهای باغ	نقطه آغاز	نقطه پایان	جنسیت
محور اصلی	سردر (کوشک هشتی)	بنای پهلوی اول	آب، گیاه، معماری
محور فرعی(جانبی)	سردر (کوشک هشتی)	کوشک گلاب‌گیری	آب، گیاه، معماری

جدول ۴) محورهای باغ (مأخذ: نگارنده)

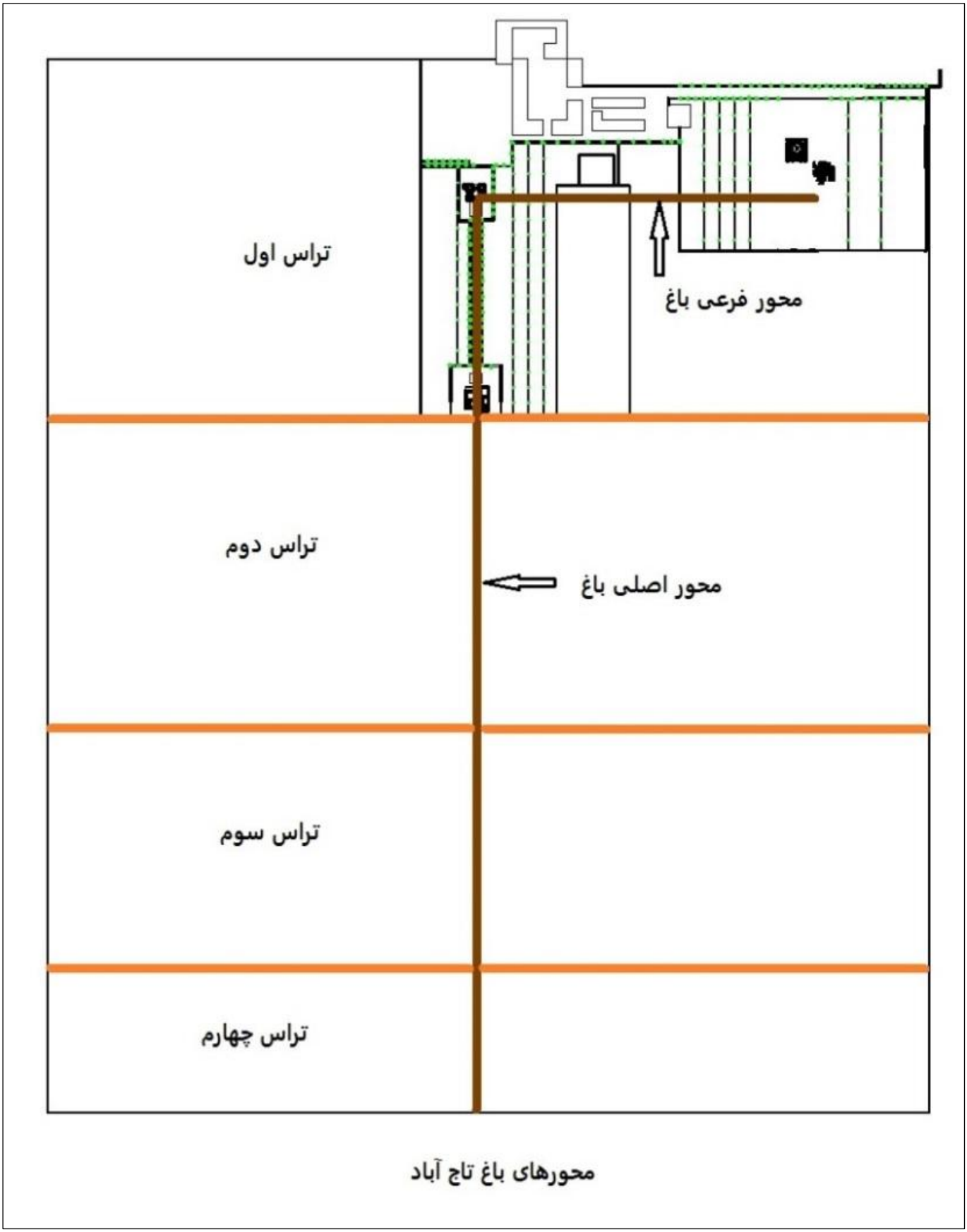

نقشه ۲۳) محورهای باغ (مأخذ: نگارنده)

نتیجه‌گیری

نطنز به علت نزدیکی به اصفهان -که در دوره صفویه پایتخت ایران بود- و وجود اقلیم و آب‌وهوای مناسب و مساعد، مورد عنایت پادشاهان صفویه بوده و مستحدثات بسیاری از این عصر در نطنز بر جای مانده؛ باغ تاریخی تاج آباد نطنز یکی از این مستحدثات است که در دشت و در حومه شهر نطنز واقع شده، از باغ‌های بین راهی و نیز اقامتگاه تابستانی شاهان صفوی بوده‌است. در گونه‌بندی باغ‌های ایرانی، این باغ در زمره باغ‌های کوشک-تخت قرار می‌گیرد و محور راسته اصلی باغ نوع آن را مشخص می‌کند. در این باغ، کوشک‌ها و ابنیه دیگر، همه در بالاترین تراس قرار دارند. باغ دارای چهار تراس است و تراس بالایی یا اول بزرگترین تراس آن و دارای شیب طبیعی لازم برای باغ‌های تخت است تا آب از بالای باغ به پایین آن حرکت کند. حصار باغ همچنان وجود دارد؛ گو اینکه در بعضی قسمت‌ها، فرو ریخته‌است. تعداد کمی از انهار و نیز اشجار نظیر درختان کاج و انار همچنان وجود دارند. در بازخوانی کوشک‌ها و دیگر ابنیه باغ، این نتیجه حاصل می‌شود که طرح، مصالح، مفهوم و عناصر باغ خوانا هستند؛ و با گذشت زمان و علی‌رغم بی‌مهری‌های صورت‌گرفته، این اثر مخدوش نشده و شاکله اصلی خود را حفظ کرده‌است.

منابع

- اعظم واقفی، سید حسین؛ *میراث فرهنگی نطنز*، جلد سوم، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۸۰.
- ترکمان منشی، اسکندربیگ؛ *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس، ۱۰۱۸ق.
- جوادی، آسیه؛ *معماری ایران* (مقاله «نطنز» به قلم حسن نراقی)، تهران: انتشارات مجرد، ۱۳۶۶.
- خوانساری، مهدی؛ *باغ‌های ایرانی*، تهران: انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۸۳.
- شاهچراغی، آزاده؛ *پارادایم‌های پردیس*، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۹.
- فلامکی، محمد منصور؛ *حریم‌گذاری بر ثروت‌های فرهنگی*، تهران: انتشارات فضا، ۱۳۸۷.
- گدار، آندره؛ *آثار ایران*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵.
- منجم یزدی، ملاجلال؛ *روزنامه* یا *تاریخ عباسی*، نسخه خطی موجود در کتابخانه ملک تهران، ۱۰۱۶ق.
- نظام‌السلطنه مافی، حسینقلی خان؛ *خاطرات و اسناد حسینقلی خان نظام‌السلطنه مافی*، جلد۱، به کوشش معصومه مافی و دیگران، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲.